

Slot

De Vlissingse arbeidersbeweging maakte tussen 1880 en 1929 een hele ontwikkeling door. De vrij-socialistische stroming vertoont veel overeenkomsten met die elders in het land. De bedoeling van de volgende paragrafen is niet zozeer de voorgaande hoofdstukken samen te vatten, als wel enkele kernelementen daaruit te nemen en nader uit te werken. Daarbij staan de problemen die in de inleiding zijn voorgesteld opnieuw centraal: moet een arbeidersbeweging voornamelijk uit bedrijfsfactoren verklaard worden en waardoor werd het radicalisme van de Vlissingse socialisten veroorzaakt? Waardoor verdween het als beweging? Hoe moet de verhouding van het vrije socialisme tot de maatschappelijke ontwikkeling beoordeeld worden? Wat zijn, tenslotte, de consequenties van de voorgaande pagina's voor het beeld van de verzuiling en de verzorgingsstaat?

a. de paradoxen van het Nederlands anarchisme als arbeidersbeweging

De vrij-socialistische arbeidersbeweging was in Nederland zowel qua personen als ideeën een directe voortzetting van 'de oude beweging'. Beide bewegingen kunnen als één geheel beschouwd worden, waarin arbeiders een antwoord zochten op de problemen die de verbeterde verkeersmiddelen en de industrialisatie de Nederlandse maatschappij hadden voorgezet. Vooral de industrialisatie zette de standenmaatschappij onder druk. In eerste instantie ontstond die druk (in de ene plaats sterker dan in de andere) door de grote toename van de werklodenstand, vervolgens ook door de afname (vanwege veranderende concurrentieverhoudingen) van de ambachtelijke middenstanden en van het kleinbedrijf. Het systeem van maatschappelijke controle dat de standenmaatschappij was vertoonde meer en meer gebreken. Hier ontstond een arbeidersklasse die door haar loonafhankelijkheid steeds minder in staat was zich goede voorzieningen te verschaffen (behuizing, werkloosheidsvoorzieningen, onderwijs), daar schoten de traditionele hulpmiddelen van familie en particuliere filantropie steeds meer tekort. De problemen die hieruit voortvloeyden drongen tot nieuwe maatschappelijke standpunten en oplossingen.

In deze omstandigheden werden reeds bestaande kritische ideeën over de samenleving ook in Nederland tot een maatschappelijke macht. De ervaringen in ambacht en ontluikende industrie speelden daarbij een rol op het tweede plan. Deze studie heeft duidelijk gemaakt, dat eenvoudige voorstellingen als zou het moderne klassebewustzijn zijn ontstaan uit ervaringen op de bedrijfsvloer, niet met de feiten overeenstemmen. Lang voordat hij ervaring opdeed met industriële arbeid had Lansens reeds kritiek op de maatschappij ontwikkeld, met name op kerk en geloof. Naast het feit dat werkloden in het algemeen meer moeite kregen hun stand op te houden, heeft bij Lansens persoonlijk leed (de vroege dood van zijn ouders) een rol gespeeld net als bij Domela Nieuwenhuis. Tegelijkertijd was het gezag van de kerkelijke leer verminderd. De vooruitgang in de exacte wetenschappen en de discussie die in de Hervormde Kerk door de moderne theologen was uitgelokt, hadden het geloof van menigeen aan het wankelen gebracht. Dat

de kerken
een zeer z
tiek. Lans
hem in het
sche kritie
ven. Op b
las lijkt hi
dom die b
eerst uit M
verrast. D
boekje van
van de we
zijn. De v
plaats van
uit de voe

De ver
van de e
nodig, ma
sklasse o
nemende
ale maatr
De mens
door dat
nieuw vo
de besta
doch me
richt mo
genoeg g
zicht wa
tolkster

Heel
was Kar
trekken.
ge en vr
de socia
de twin
zelf. In
op de v
wel bel
mens ni
het ath
'die bo
rijp ma
nationa
noch h
heid. D
ging bl

de kerken doorgaans aan de zijde van de sterken in de maatschappij stonden en een zeer zwak contact met de mindere standen onderhielden, versterkte de kritiek. Lansens kritiek was rationalistisch. Ideeën van verlichte schrijvers hadden hem in het blad *Recht door Zee* na liberale filtratie bereikt, zodat de rationalistische kritiek op godsdienst, kerken, ongelijkheid en koningschap was overgebleven. Op basis daarvan en van hetgeen hij bij Liebknecht en in de *Gentse Volkswil* las lijkt hij zijn eigen sociale utopie te hebben ontwikkeld. Kritiek op het eigen- dom die bij verlichte auteurs als Morelly en De Mably reeds te vinden is, las hij eerst uit Nieuwenhuis' popularisatie van Marx en hij was door dat inzicht zeer verrast. De ervaring van de industriële arbeid gaf die marxistische kritiek uit het boekje van Nieuwenhuis zin. Van Tijn heeft terecht in het oude standsbewustzijn van de werklieden aanknopingspunten gezocht voor het moderne klassebewustzijn. De werklieden die de eerste stakingen hielden deden dat niet in de eerste plaats vanwege het werk, maar omdat ze met hun loon maatschappelijk niet meer uit de voeten konden: hun stand niet meer konden ophouden.¹⁰⁵²

De verbetering van het verkeerswezen, de industrialisatie en de ontwikkeling van de exacte wetenschap verzwakten de traditie. Nieuwe antwoorden waren nodig, maar welke? Sommigen keken naar Duitsland en besloten dat de arbeidersklasse ontwikkeld moest worden. Coöperatieve verenigingen moesten haar toenemende zwakheid verhelpen. De staat, meenden zij vervolgens, moest met sociale maatregelen hulp bieden. Anderen zagen in de crisis vooral een geloofscrisis. De mens deed goed terug te keren naar het geloof van de vaderen. Geïnspireerd door dat geloof moest hij vervolgens de maatschappij in al haar onderdelen opnieuw vorm geven. Weer anderen stelden zich niet tevreden met hervorming van de bestaande maatschappij of met de oude geloofswaarden als inspiratiebron, doch meenden dat na vernietiging van het oude een heel nieuw gebouw opgericht moest worden. Dat waren de vroege en latere vrije socialisten. Paradoxaal genoeg grepen ze voor hun radicale vernieuwing naar oude ideeën. In velerlei opzicht was de oude en vrij-socialistische arbeidersbeweging de laatste trouwe vertolkster van de opvattingen van Verlichting en Franse Revolutie.

Heel belangrijk in de inzichten die uit de Verlichting werden overgenomen was Kants opvatting dat de revolutie zich eigenlijk in het denken diende te voltrekken. Geestelijke bevrijding diende aan politieke vooraf te gaan. Voor de vroege en vrije socialisten was godsdienst daarom bepaald geen privaatzaak, zoals in de sociaal-democratie. Niet voor niets vinden we in de vrijdenkersbeweging van de twintiger jaren vele socialisten van het eerste uur terug, prominent Lansens zelf. In de socialistische arbeidersbeweging mochten ze misschien niet meer zo op de voorgrond treden, in de vrijdenkerij vonden ze een in hun ogen misschien wel belangrijker werkterrein. Zolang de gedachten niet vrij waren kon de vrije mens niet ontstaan. Men moest losraken van de kerk, schreef Lansens in 1921, om het atheïsme te bestuderen en een machtige bond van atheïsten op te bouwen, *'die boven alle partijen en richtingen uit de mensen verstandelijk en zedelijk rijp maakt, om de economische vrijheid te kunnen vastleggen, nationaal en internationaal in de landswetten. Noch de democratie, noch de sociaal-democratie, noch het communisme, noch de anarchie zijn te verwezenlijken zonder die vrijheid. Daarom: Eerst dit, dan dat!'* Vooral in de vrij-socialistische arbeidersbeweging bleef het primaat van de geestelijke verandering hardnekkig heersen. In feite

waren de vrije socialisten in hun strategie van maatschappijverandering ook filosofisch gezien idealisten, hoezeer zij ook een (grof-)materialistische denkwijze aanhingen.¹⁰⁵³

Al was de vrij-socialistische strategie niet zonder waarheid, ze schoot tekort om de nieuwe maatschappij te bereiken waar de vroege en vrije socialisten van droomden. Het was te simpel zich enkel te richten op het opwekken van de wil der mensen. De omstandigheden waarin men moest werken en de mogelijkheden daarvan dienden onderzocht te worden. Daarvoor sloten deze socialisten echter grotendeels de ogen. Het aantrekkelijke van de rationalistische kritiek was voor hen juist dat ze in al het onpersoonlijke mensenwerk ontdekte. Maar afgezien hiervan, raakte de vrij-socialistische strategie niet met zichzelf in strijd? De gedachte waarop ze gebouwd was was waarlijk emancipatorisch: de mensen moesten zichzelf (en daardoor hun samenleving) van het oude juk bevrijden. Willen is kunnen. Doch wat was het juiste moment voor de revolutie: wanneer de meerderheid erachter stond, of was de toestemming van iedereen nodig? Het laatste is niet waarschijnlijk, het is zelfs zeer wel mogelijk dat leiders als Nieuwenhuis en Cornelissen uitsluitend aan de wil van de werkliedenstand/arbeidersklasse dachten, de stand die numeriek in de meerderheid was (bij Lansens nog 10:1, bij Van der Veer reeds 100:1). Maar wat dan met de tegenstanders van de revolutie? De primitieve verwachtingen van de vroege kiesrechtbeweging wijzen erop dat men meende dat de tegenstanders zich bij de wil van de meerderheid zouden neerleggen. Maar algemeen kiesrecht is geen revolutie. Dat een sociale en economische revolutie verdedigd zou moeten worden tegen hen die belangen te verliezen hadden, hadden de vrije socialisten óók kunnen leren uit de Franse Revolutie, maar deden ze niet. Ze zagen de maatschappij teveel in termen van voor-industriële kleinschaligheid. Voor de nieuwe afhankelijkheidsrelaties en verwevenheden die het moderne kapitalisme bewerkstelligde hadden ze in feite geen oog.¹⁰⁵⁴

Dat de vroege en vrije socialisten desondanks volhardden in hun tekortschietende 'verlichte' kritiek op de bestaande maatschappij kwam doordat die kritiek niet alleen maar de *maatschappelijke* strijd diende. De leden van de vroege en vrij-socialistische arbeidersbeweging probeerden behalve hun klasse (zo niet de mensheid) met name ook zichzelf te emanciperen van bestaande tradities. De 'verlichte' kritiek sprak vooral die persoonlijke behoeftes aan. De eigenwaarde van de arbeiders die meer en meer botste met de maatschappelijke werkelijkheid, vergrootte de wens de rechteloosheid en corruptie van de bestaande maatschappij te doorzien. Belangrijker nog was de godsdienst, niet alleen als maatschappelijke kracht maar ook als persoonlijke ervaring. Wie het traditionele godsgeloof verloor kwam niet alleen voor fundamentele levensvragen (de oorsprong van de wereld en het leven, de dood, de basis van de moraliteit) te staan, maar raakte ook maatschappelijk in het nauw. Vooral, naar Lansens eens schreef, als je ook nog arm was: *'Ik herinner mij nog zeer goed, dat mijne ouders op zoo'n uitgeschootene mij wezen, om er mij aan te spiegelen, onder de opmerking: ziedaar wat er van den mensch terecht komt, als hij om God noch godsdienst geeft. Zoo voedde men in m'n jeugd de kinderen op in school, in kerk en in huis.'*¹⁰⁵⁵

De grote interesse van de vroege en vrije socialisten voor godsdienstvragen komt dus niet uit de lucht vallen. Christelijk opgevoed en levend in een maatschappij die het Christendom als haar basis beschouwde, was het een grote stap

om als we
niet alleen
met je om
dialoog w
dienst bez
ge en vrij
bijbel nog
geven. Zo
hen kon
beweging
was, vert
toenemer
(het gaat
heel te ve
eerste lee
burgerlij
ting van
tweede i
heilsverv
de werel
nair sent
pens aan
re van N
moest on
sten had
ging te b
op Marx
inzichte
maakt al
ze béwe
Jamaica
was vo
ste veel
enkel pl
pij had
Het
zien als
pre-ind
schappi
uitsteke
de trad
econom
instanti
denkbe
keling.
station
volkon

om als werkmanskerk en geloof te verlaten. Die stap dwong je tot een dialoog niet alleen met je eigen verleden en daarin verkregen inzichten, maar evenzeer met je omgeving: je vrouw, familie, vrienden en bekenden. Alleen al vanwege die dialoog was de oude en vrij-socialistische beweging voortdurend met de godsdienst bezig. De christelijke opvoeding en de dialoog verklaren waarom de vroege en vrije socialisten zo graag in bijbelse termen spraken: velen van hen was de bijbel nog steeds zeer na; je kon met bijbelteksten enig cachet aan je woorden geven. Zoveel anderen hadden nog geen afstand gedaan van hun geloof en juist hen kon je met de juiste teksten een spiegel voorhouden. Het idee dat de oude beweging een pseudo-religieuze beweging (met Nieuwenhuis als pseudo-Jezus) was, vertekent haar. Zelfs het beeld van de tegen het eind van de tachtiger jaren toenemende revolutionaire stemming als een pseudo-religieuze heilsverwachting (het gaat al helemaal niet aan deze heilsverwachting met de oude beweging als geheel te verbinden) is een onjuiste vertaling van een complexere werkelijkheid. Ten eerste leefden niet alleen de socialisten in de verwachting van een revolutie, ook burgerlijke groeperingen hielden er ernstig rekening mee. De revolutieverwachting van de socialisten lijkt dus enige basis in de realiteit gehad te hebben. Ten tweede is het wezen van de vroeg-socialistische strategie met het idee van een heilsverwachting in strijd. Altijd was de oude beweging zich ervan bewust dat zij de wereld zelf zou moeten veranderen. Zelfs in de hoogtijdagen van revolutionair sentiment hield zij stakingen, schafte zich via Vliegens firma 'Libertas' wapens aan, niet om te wachten op een messias (al dan niet met flambard en lavallière van Nieuwenhuis), maar om zelf de hand aan de ploeg te slaan. 'Het volk' moest ontwikkeld worden en dan zichzelf bevrijden. De vroege en vrije socialisten hadden zelf bovendien het idee tot een wetenschappelijk gefundeerde beweging te behoren. Nieuwenhuis en Cornelissen baseerden zich aanvankelijk vooral op Marx, maar veel gewone partijleden steunden meer op de wetenschappelijke inzichten van Büchner, Darwin, Haeckel en Moleschott. De oude beweging maakt al met al een heel wat andere indruk dan bijvoorbeeld de pseudo-religieuze beweging welke Marcus Garvey tussen 1919 en 1930 in de Verenigde Staten en Jamaica op de been bracht. De opvatting van J.P. Kruijt dat de SDAP 'te nuchter' was voor de werkers uit de oude beweging kan niet juist zijn. Hun strategie botste veeleer met die van de sociaal-democraten en in hun beweging gunden ze enkel plaats aan 'heeren' die elke ambitie op succes in de burgerlijke maatschappij hadden laten varen.¹⁰⁵⁶

Het is aantrekkelijker de vroege en vrij-socialistische arbeidersbeweging te zien als een beweging van een generatie die leefde tijdens de overgang van een pre-industriële standenmaatschappij naar een kapitalistisch-industriële maatschappij en die zich afzette tegen de traditie. Zij gebruikte een gedachtengoed dat uitstekend geschikt was om tot andere maatschappelijke inzichten te komen dan de traditionele. Het was vooral toegesneden op geloofsinteresses, maar sociaal-economisch had het als maatschappelijke theorie een korte reikwijdte. In laatste instantie ging de beweging dan ook ten onder doordat haar maatschappelijke denkbeelden geen gelijke tred wisten te houden met de maatschappelijke ontwikkeling. Het oude vrije socialisme lijkt daarom in allerlei opzicht een gepasseerd station. Het was weliswaar de meest consequente poging om te komen tot de volkomen vrije mens, maar in uiterste consequentie is een maatschappij die daar-

op gebaseerd is onbereikbaar, omdat uiteindelijk ieder zich het vrije socialisme tot norm zou moeten stellen. Die norm moet op zich al in stand gehouden worden, wil men althans van het idee afstappen dat eeuwenoude systemen van onderdrukking in korte tijd afgeschaft kunnen worden. Dat alles maakt het vrije socialisme meer tot een geheel van idealen, dan tot een volledig realiseerbare werkelijkheid. Idealen echter die zin hebben. Op een aantal punten lijkt mij het vrije socialisme overigens nog niet weerlegd: ten aanzien van de strategie van maatschappelijke verandering de voorrang van economische machtsverhoudingen boven de politieke en ten aanzien van de beweging en het doel van die beweging: de waarde en de autonomie van de individuele mens als uitgangspunt van denken en handelen.

b. arbeidersradicalisme en klassebewustzijn

De maakbaarheid van een revolutie was een ander inzicht dat de vroege en vrije socialistische leenden uit de Franse Revolutie. Mogelijk is de radicalisering van de beweging na 1885 door de herdenking van de Franse Revolutie gestimuleerd. Het radicalisme sloeg toen en ook later niet overal even hard aan. In de voorgaande hoofdstukken, met name in hoofdstuk 12, bleek dat daarvoor de maatschappelijke context van doorslaggevend belang was. De sociale structuur van de lokale maatschappij kon het waardigheidsgevoel van de arbeider temperen of niet. In Middelburg, waar de arbeider een zeer ondergeschikte positie had en de grotere arbeidsmarkt voor zijn echtgenote zijn inschikkelijkheid nog deed toenemen, was de arbeidersbeweging veel gematigder dan in Vlissingen. Daar drukten de arbeiders veel meer hun stempel op het stadsleven en drong de stad hun geen onderdanigheid op. Er waren in Vlissingen geen leden van hogere standen die zich min of meer belangeloos met hen bemoeiden. Geraakten de arbeiders in nood dan waren de rijkere in de stad bij lange na niet in staat de nodige hulp te verschaffen. In Vlissingen steunde de arbeider op zijn eigen krachten, soms werd hij daartoe zelfs gedwongen, en weinig hinderde hem in het idee over onbegrensde vermogens te beschikken.

Dat de arbeiders hun bevrijding zelf tot stand moesten brengen, is als zodanig door Marx geformuleerd, maar sloot nauwkeurig aan bij de heersende denkbeelden in die tijd en bij het leven van alle dag. Enigszins overdreven kun je stellen dat de negentiende-eeuwse maatschappij van particuliere initiatieven aan elkaar hing, althans deze waren tot aan de industrialisatie grotendeels in staat de maatschappij bijeen te houden. De schande steun van anderen (vooral als het officiële instellingen gold) te moeten aanvaarden, sterkte het ideaal van de standenmaatschappij dat je naar je stand zoveel mogelijk zelfstandig moest leven. Niet alleen liberalen huldigden dit ideaal, ook bij de antirevolutionairen kan het teruggevonden worden. Dat de arbeidersbeweging van Domela Nieuwenhuis óók die zelfstandigheid benadrukte is dus niet zo vreemd. Zij stelde (anders dan later de in de landspolitiek opererende sociaal-democraten) de partij niet in de plaats van de klasse. Voor haar was de organisatie slechts een middel om de overige arbeiders bewust te maken, hen tot handelen te brengen en hen te steunen in de strijd. Ook die strijd was maar een middel, niet om de kwaliteit van de organisatie te demonstreren, maar om de arbeiders voor te bereiden op de laatste slag, die zij zelf moesten leveren.

De vroege en vrije socialisten putten al met al uit denkbeelden waarvan een aantal kernpunten in de negentiende eeuw gemeengoed was. Dat de vroege en vrij-socialistische arbeidersbeweging uiteindelijk de beweging van één generatie, in hun waardigheidsgevoel aangetaste arbeiders werd, heeft te maken met de levenskracht van haar denkbeelden. De theorie dat het anarchisme een beweging van door de kapitalistische ontwikkeling in de knel gekomen ambachtslieden was, is niet juist. De teneur van de voorgaande hoofdstukken is geweest dat die visie te grof en te mechanisch is, en te weinig geplaatst in samenhang met andere maatschappelijke groeperingen uit de tijd. De vrij-socialistische arbeiders in Vlissingen kozen niet voor het vrije socialisme omdat hun ambacht of zij als ambachtslieden op het werk in de knel kwamen, maar omdat zij als leden van de maatschappij hun stand niet meer op konden houden en zij in die maatschappij enkel steun konden vinden in hun eigen kracht. Ook waren de Vlissingse anarchisten geen lompenproletariërs of gesjeesde intellectuelen. Een belangrijk deel van hen behoorde tot de goed of zelfs hooggeschoolde arbeiders. Zij werkten (zie hoofdstuk 12 B) in takken van bedrijf die hun persoonlijkheid als vakman niet zo konden vernietigen als bijvoorbeeld de automobiellindustrie. Eerder werd hun onafhankelijkheid versterkt door de eisen van het werk. Zelfbewust en vrijwel soeverein in eigen kring lieten zij zich niet zo gauw iets gezeggen door superieuren, vooral niet in de eigen beweging. Als zij kozen voor maatschappijverandering, dan voor een radicale, al was het alleen al omdat zij ervan overtuigd waren dat zij een maatschappij naar eigen maatstaven konden inrichten en in stand houden. Tegen de stelling van de ontwortelde arbeider als verklaring voor arbeidersradicalisme spreekt nog een aantal andere feiten:

1. Zeker in de tachtiger en de negentiger jaren van de vorige eeuw waren de werf-arbeiders mobiel, maar dat wil niet zeggen dat ze ontworteld waren. Familie of vrienden speelden een belangrijke rol bij migratie. Bovendien: hoewel in 1890 in een aantal vakken op 'de Schelde' gemiddeld een vijfde van de arbeiders binnen vijf jaar weer vertrok, bleven toch voldoende mensen (Mieremet, Legemate, Van de Berg, De Kaart, Van Aartsen, Verhage, Marinissen) in Vlissingen wonen om de beweging te dragen. Bij de bouwvakkers vertrokken trouwens veel minder werklieden en een leven lang kunnen mensen toch niet ontworteld zijn.
2. De ontworteldheid houdt in dat de ontwortelde arbeider welhaast doelloos rondtast en als het ware in blinde machteloosheid om zich heen schopt. Dat bleek voor de Vlissingse anarchisten niet op te gaan. Zij voelden zich onderdeel van een internationale beweging, waaraan zij hun geld gaven. Zij leerden uit de ervaringen van arbeiders in andere landen en zochten ook elders voortdurend middelen om hun inzichten bij te stellen en te vergroten. Hun cultuurbeweging past moeilijk bij het beeld dat van de ontwortelde arbeider geschetst wordt.
3. De vakbondsanalyse in hoofdstuk 11 bevestigde de mening van Hartmut Zwahr en anderen, dat de eerste generatie immigranten van het platteland een voorkeur had voor aanpassing. Deze immigranten sloten zich aan bij de christelijke vakbeweging, maar niet bij de syndicalisten of de ANMB.
4. Radicalisme, ook arbeidersradicalisme, wordt dan ook *opgebouwd*, doordat verlangens genegeerd worden. Men kan dat in de Vlissingse arbeidersbeweging diverse malen vaststellen. In Middelburg werd wel rekening gehouden met de wensen van de arbeiders. Dat beperkte daar de tegenstellingen tussen de ver-

schillende sociale lagen.

Het vroeg- en vrij-socialistische arbeidersradicalisme moeten we dus in eerste instantie uit de maatschappelijke omstandigheden (het gedrag van de hogere standen) verklaren en in tweede instantie uit de tijd waarin het voorkwam: het kon gedijen in een tijd waarin de arbeider grotendeels op zichzelf teruggeworpen werd en hij zijn stem in staats- en gemeentezaken amper kon laten horen.

Uiteraard waren niet alle leden in de vroege arbeidersbeweging tegen de staat. Diverse malen bleken de arbeiders in eerste instantie juist de hulp van de staat in te roepen. Aanvankelijk wilden ze via de invoering van algemeen stemrecht zelfregering door 'het volk' bewerkstelligen. Vervolgens, in de negentiger jaren, sloten ze zich aan bij de agitatie voor staatspensioen (hoofdstuk 5 d). De werkloosheidsverzekering moest tenslotte ook via de staat geregeld worden (hoofdstuk 8 b). Doch het algemeen stemrecht kwam maar niet en sociale maatregelen bleven aanvankelijk uit. Allengs groeide bovendien het inzicht dat men de maatschappij niet moest veranderen door parlementaire arbeid en wetten, maar door verandering van de economische machtsverhoudingen. De metselaarsstaking van 1899 bewees de arbeiders hun eigen vermogens. Het argument van Cornelissen dat zij geen sociale wetten nodig hadden en zich dus niet met parlementaire arbeid hoefden bezig te houden, won aan overtuigingskracht. Men kan zich al met al afvragen of de antiparlementaire arbeidersbeweging evenveel aanhang had gekregen, wanneer hier te lande net als in het Duitse rijk van Bismarck een vorm van algemeen kiesrecht was ingevoerd en vergelijkbare sociale wetgeving.

In de literatuur over klassebewustzijn is door Lenin op een gegeven moment het idee van 'vals' bewustzijn ingevoerd. Dat de vrij-socialistische beweging in de ogen van de meeste sociaal-democraten met 'vals' bewustzijn was toegerust, behoeft geen betoog. Kan men beide bewegingen echter wel op deze wijze vergelijken? Wanneer we de vrij-socialistische ideeën in verband brengen met het leven van de vrij-socialistische arbeiders, dan sloten ze daar tamelijk goed bij aan. Men kan zeggen dat de vrij-socialistische ideeënwereld meer en meer onvolkomen werd voor de maatschappelijke problemen waar de beweging zich mee geconfronteerd zag, doch daardoor was haar bewustzijn niet 'valser' dan dat van de sociaal-democraten of communisten, die geen volkomen ontwikkelde strategie en ten aanzien van de maatschappij ná de revolutie minder sterke opvattingen hadden. Als we menen dat de sociaal-democratie beter toegesneden was op de industrieel-kapitalistische maatschappij (hierover in de volgende paragraaf meer), dan moeten we tegelijkertijd vaststellen dat de prijs hiervan het opgeven van duidelijk omschreven toekomstidealen was. Daarop concentreerde zich echter juist de vrij-socialistische beweging. Hoe groot de prijs was die de sociaal-democratische en communistische beweging betaalden kan men aflezen aan de landen waar deze richtingen aan de macht zijn gekomen. Dat is een vaststelling die wij in 1989 kunnen doen, maar die men als kritiek in de kern reeds bij Domela Nieuwenhuis kan lezen.¹⁰⁵⁷

c. de sociaal-democratie, de verzuiling en de verzorgingsstaat

In hoofdstuk 3 e bleek dat Cornelissen langs lijnen van stand redeneerde. Ook Domela Nieuwenhuis deed dat. Standen behoorden niet te veel met elkaar om te gaan. Op grond van die gedragscode (de gevolgen waarvan hijzelf maar al te goed

had leren k
betuigen da
burgerlijke
wenhuis als
werkelijk o
baarheid va
den dan de
bleek enig
democratis
ciaal-demo
ciaal-demo

In de Inl
gingen, of
gen werden
ciaal-demo
zijn. En to
anarchistis
zullen wel
veel zwakk
was de soc
tijd zwakk
dichter sto
feit dat de
had haar p
in het par
lijk voor a
van burger
te doen hel
hoe ze pre
ligen en w
ciaal-demo
waarop ze
gaan of be
land in we
tieve rol in
groei van
sociaal-der
die, al wil
verbeterin

De socia
schappelij
-staat op l
heeft twee
Beide zijn
de verzorg
denmaatsc
behoorde

had leren kennen) kon Nieuwenhuis na de oprichting van de SDAP meermalen betuigen dat de werklieden, teleurgesteld over de vruchteloosheid van de kleinburgerlijke SDAP, later vanzelf weer bij hem zouden terugkeren. Zowel Nieuwenhuis als Cornelissen leek ervan overtuigd dat de kloof tussen de standen niet werkelijk overbrugd zou kunnen worden. Daarmee onderschatten zij de plooibaarheid van het maatschappelijk bestel. De staat bleek veel meer te kunnen worden dan de nachtwakerstaat uit de negentiende eeuw. De kloof tussen de standen bleek enigszins overbrugd te kunnen worden in de verzuiling, ook in de sociaal-democratische variant daarvan. Voor Nieuwenhuis en Cornelissen was de sociaal-democratische arbeider echter iets abnormaals. Dat bepaalt ons bij de sociaal-democratie als verschijnsel.

In de Inleiding is gewezen op de behoefte in de literatuur anarchistische bewegingen, of arbeidersradicalisme in het algemeen, te verklaren. Diverse verklaringen werden voorgesteld. Vergeleken daarmee schijnt de aanwezigheid van de sociaal-democratie onder kapitalistische verhoudingen ongeveer een natuurwet te zijn. En toch steekt in de verklaring die Vliegen gaf voor het overheersen van anarchistische denkbeelden in het Europa van de zeventiger jaren veel waars: *'Er zullen wel niet méér anarchistën geweest zijn, maar de sociaaldemokratie was veel zwakker en daardoor bleef grotere invloed aan de anarchisten.'* Waardoor was de sociaal-democratie toen en meer speciaal in ons geval in Vlissingen lange tijd zwakker? Dat had niet alleen te maken met het feit dat het anarchisme veel dichterbij de ervaringswereld en eisen van de arbeiders, maar ook met het feit dat de sociaal-democratie in ons land aanvankelijk minder mogelijkheden had haar politieke inzichten na te volgen. Voor de parlementaire taktiek moest je in het parlement zien te komen. Dat was in Nederland tot 1897 vrijwel onmogelijk voor arbeiders en ook daarna hadden de sociaal-democraten dikwijls de hulp van burgerlijke partijen nodig. Vervolgens moest men in het parlement ook iets te doen hebben voor de arbeidersklasse. Bij afwezigheid van uitgewerkte plannen hoe ze precies via het parlement de socialistische maatschappij wilde bewerkstelligen en wachtend op een eventuele meerderheid in het parlement, moest de sociaal-democratie eerst een ander terrein van de parlementaire arbeid hebben waarop ze naar haar inzichten hervormend voor de arbeidersklasse te werk kon gaan of belangen van de arbeidersklasse verdedigen. Dat terrein ontstond in ons land in wezen eerst na 1900, toen de staat inderdaad meer dan voorheen een positieve rol in het leven van de arbeider ging spelen. Eerst vanaf deze tijd dateert de groei van de SDAP en met enige vertraging ook van haar Vlissingse afdeling. De sociaal-democratie is een pendant van de burgerlijke verzorgingsstaat, een partij die, al wilde ze deze in theorie overstijgen, in praktijk werkte aan de uitbouw en verbetering ervan.¹⁰⁵⁸

De sociaal-democratie vormt een integrerend onderdeel van een nieuwe maatschappelijke en politieke constellatie, welke de oude standenmaatschappij en -staat op basis van het moderne industriële kapitalisme aflost. Deze constellatie heeft twee karakteristieken: de verzorgingsstaat en de verzuilde samenleving. Beide zijn ontstaan in de politieke democratisering van Nederland na 1887, maar de verzorgingsstaat werd óók nodig om de onvolkomen sociale hulp van de standenmaatschappij aan te vullen en vervolgens te vervangen. De democratisering behoorde tot het hervormingsantwoord (zie paragraaf a) op de druk, welke de

industrialisatie op de standenmaatschappij uitoefende. Via democratisering poogden vooruitstrevende elites de druk van de zich ontwikkelende arbeidersklasse weg te nemen. Sociale politiek was de concessie waarmee ze vervolgens de arbeiders voor zich probeerden te winnen. De arbeiders waren alleen maar te interesseren in de politiek wanneer deze ook naar hun belangen omkeek. De ontwikkeling van sociale partijprogramma's en van sociale politiek loopt daarom gelijk op met de democratisering. De sociale politiek verving langzamerhand de repressie welke tot 1897 de houding van 'de politiek' tegenover de socialistische arbeidersbeweging had gekenmerkt.

Zonder weerstanden werd de verzorgingsstaat niet opgebouwd. Ze ontstond dan ook niet alleen als middel om sociale spanning in te dammen, maar werd noodzakelijk doordat de industrialisatie en de herschikking van een bovendien tamelijk snel groeiende bevolking de traditionele maatschappij toenemend voor problemen stelden. In dit verband krijgt de Eerste Wereldoorlog extra belang. De sociale en economische nood werd toen zo groot dat traditionele grenzen aan het ingrijpen van de staat in de maatschappij verre overschreden werden. Vrijwilligersverenigingen bleken niet in staat afdoende hulp te verschaffen, zie in Vlissingen het plaatselijk steuncomité. De verzorgingsstaat kon nieuwe en betere voorzieningen treffen, doordat zij via belastingen weelde kon herverdelen dan de particuliere filantropie. De opkomst van de verzorgingsstaat vergrootte de centralisatie van het sociale leven. De hulp van de staat bij nieuwe voorzieningen (arbeiderswoningen, verzekering tegen bedrijfsongevallen, steun bij werkloosheid) bleef na de oorlog groter dan tevoren.

Voor de loonarbeider waren de nieuwe voorzieningen noodzakelijk, tegelijkertijd betekenden ze een nieuwe barrière voor het antiparlementaire vrije socialisme, doordat ze in het individuele leven van iedere arbeider ingrepen. Iedere arbeider kreeg belang bij de sociale politiek en waarom zou je daar via buitenparlementaire druk indirect invloed op uitoefenen, als dat ook direct kon? Uit een oogpunt van fundamentele maatschappelijke veranderingen hadden de vrije socialisten gelijk de sociale politiek als een lapmiddel te beschouwen, maar voor de belangen van alle dag leidde hun opstelling tot steriliteit. Het is begrijpelijk dat op den duur de meeste arbeiders niet wilden wachten tot de vrij-socialistische strategie vrucht droeg.

De verzorgingsstaat vervult in de bestaande economische verhoudingen een onmisbare rol. Veel van de pleidooien om haar weer in te krimpen, al dan niet met een appel aan een nieuwe zorgzame samenleving (zoals in de negentiende eeuw of daaromtrent heet te bestaan), doet daarom irreëel aan. Pleidooien om de staat zonder meer af te schaffen trouwens niet minder, ook omdat de verzorgingsstaat het intermenselijk samenleven zelf heeft veranderd. De sociale hulp van de staat verving allerlei particuliere formele en informele hulpsystemen. We zagen het in hoofdstuk 8 in verband met de klompenuitdeling en kindervoeding voor de leerlingen van de lagere scholen en in hoofdstuk 12 in verband met de diakonieën. Dat heeft niet alleen gevolgen voor de afbraak van de verzorgingsstaat maar ook voor de vrij-socialistische theorie, die in de periode van de opkomende verzorgingsstaat al zo'n moeite had de arbeiders op te voeden voor de toekomstige vrij-socialistische samenleving.

De verzorgingsstaat en de verzuiling zijn twee vormen waarin de Nederlandse

politiek en industrialisatie de democratie van de controle over de verzuiling van de machtsspe de vrije so trokken zi 'het volk' denkender kingsstrat

Het feit ongetwijf voortgesc recht had van de sta men van grenzen v ging kost in de afge Nieuwen Wibaut n de arbeid in de star proces zi methode wennen.

De ver was de p kerken h hoefden kerken d dat voor niet same ling. Oo stimuler de verzu worden gemeens sociale s vloedde, toefenen minder len niet van de a Deze

politiek en maatschappij zich probeerde aan te passen aan de gevolgen van de industrialisatie en aan de democratisering. De verzuiling is de vorm waarin de politieke democratisering in Nederland gestalte kreeg, de verzorgingsstaat het resultaat van die democratisering. De verzuiling was de poging de arbeiders politiek te controleren in eerste instantie als machtsbasis voor de politieke elites. Aan de verzuiling kon geen enkele groep zich onttrekken die meespeelde in het politieke machtsspel, ook de sociaal-democratie niet, zoals bleek in hoofdstuk 11. Enkel de vrije socialisten, die zich om parlement en politiek amper bekommerden, onttrokken zich grotendeels aan de verzuiling. Deze hinderde hen echter, doordat ze 'het volk' verdeelde en de verzuilde delen vrijwel hermetisch afsloot voor andersdenkenden, dus ook voor de vrij-socialistische ontwikkelings- en bewustmakingsstrategie.

Het feit dat de politieke democratisering van Nederland zo traag verliep heeft ongetwijfeld de verzuiling gestimuleerd. Het is de vraag of deze zo ver was voortschreden wanneer ons land een naar welstand ingericht drie-klasse kiesrecht had gekend zoals Pruisen. Verzuiling betekende immers het doorbreken van de standsgrenzen en wel van boven naar beneden. Dat was volgens de normen van de standenmaatschappij nog veel erger dan het doorbreken van die grenzen van beneden naar boven. Volkomen samengaan met de werkliedenbeweging kostte bijzonder veel moeite voor lieden uit hogere standen. We hebben het in de afgelopen hoofdstukken herhaaldelijk kunnen zien: de afstand die Domela Nieuwenhuis in eerste instantie tot de arbeidersbeweging bewaarde, welke F.M. Wibaut nog veel langer volhield, de moeite die het A.S. Talma kostte om zich met de arbeiders te bemoeien. Het op deze wijze doorbreken van fatsoensnormen die in de standenmaatschappij heersten kan niet anders dan een langzaam verloopend proces zijn. De geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht was precies de juiste methode om de hogere standen enigszins aan de nieuwe omstandigheden te laten wennen.

De verzuiling bestond uit verschillende elementen. Het kapiteel van de zuil was de politieke partij, of beter nog de leiding van de partij. Daarnaast hadden de kerken hun eigen streven naar sociale controle en oefenden invloed uit. De zuilen hoefden niet samen te vallen met kerken. Was dat het geval dan versterkten de kerken de verzuiling (door versterking van de formele controle, maar ook doordat voor informele controle een beter klimaat ontstond). Vielen zuilen en kerken niet samen (zoals in protestants Vlissingen) dan verzwakten de kerken de verzuiling. Overigens bleek omgekeerd de verzuiling de activiteit van de kerken wel te stimuleren. Omdat het in de verzuiling om (primaire politieke) controle ging, was de verzuiling bovendien afhankelijk van de kracht waarmee die controle kon worden uitgeoefend. Naast de kerken speelde daarom de sociale opbouw van een gemeenschap een grote rol. In Vlissingen bleek dat de zwak uitgekristalliseerde sociale structuur van de stad niet alleen de activiteit van de kerken negatief beïnvloedde, maar ook de invloed die de hogere standen in het algemeen konden uitoefenen op de arbeiders. De sociale structuur en de kracht van de elites (veel minder eventuele mentale overblijfselen van de feodaliteit -overherigheid-) bepalen niet alleen de omvang van de verzuiling als geheel, maar ook de ontwikkeling van de afzonderlijke zuilen.

Deze studie draaide om het oude thema van vrijheid en gebondenheid, vrij-

heidsdrang en behoefte aan controle. De vrije socialisten streefden naar een maatschappij zonder controle, of beter: naar een maatschappij waarin ieder zichzelf zou controleren. Vandaar hun interesse in de vrijdenkerij, het nieuw-malthusianisme en de drankbestrijding. Hun ging het niet om structuren, omdat het hun niet om beheersing, doch om zelfbeheersing ging. In dat streven arbeidden ze aan een belangrijke voorwaarde voor de verwerkelijking van hun maatschappij-ideaal. Veel van dat streven heeft nog steeds waarde nu ontzuiling en een teruggelopen verenigingsleven opnieuw een verband tussen de mensen heeft weggenomen; nu het traditionele geloof nog veel zwakker is dan honderd jaar geleden, terwijl de behoefte aan religie kennelijk nog groot is. De vrij-socialistische ideeën kunnen heden evenwel slechts als normen fungeren, waardoor men zich laat inspireren, niet als een gemakkelijk realiseerbaar geheel van maatschappelijke ideeën en idealen.

Su

Two qu
worken
nature
kers' ra
to the i
estions
on the
society
about t
theorie
swift tr
al circu
lost co
seem to
rians (H
state th
Accord
calize.
anarch
intellec
them t
zed the
of their
moder

The
abover
an soc
sen. Th
even o
chism.
'uproo
Flushi
worke
worke
was m

In th
to the
investi
anarch
the op

Summary

Two questions are dealt with in this study. In the first place, is the nature of a workers' movement primarily determined by industrial factors or rather by the nature of society outside the factory? Secondly, which factors account for workers' radicalism, in particular, for the anarchist workers' movement? According to the introduction to the book, conflicting answers have been given to these questions. Some authors claim that socialist class consciousness comes into being on the shopfloor, others think it results from the worker's class-consciousness in society at large. Among theories about workers' radicalism and anarchism, those about the 'uprooted' worker occupy an important position. According to these theories, radical anarchist workers were people who had usually experienced a swift transition from traditional (and often rural) conditions to modern industrial circumstances. As a result, they became rather disorientated and more or less lost control. Studies by Melvyn Dubofsky, Eric Hobsbawm and Erhard Lucas seem to give this theory an empirical footing. However, the work of other historians (Hartmut, Zwahr, Wolfgang Renzsch) raises some questions. These authors state that the first generation of industrial workers was very willing to adjust. According to them, the workers of the second generation were the ones to radicalize. There is also little agreement among writers as to the occupation of these anarchist labourers. Were they members of the lumpen proletariat (Dubofsky), intellectuals who had failed (Lenin), or skilled workers with a job which allowed them to sit down a great deal (Maitron, Bigler)? Had industrialization jeopardized their existence, were their skills undermined by the technological evolution of their job (Larry Peterson)? Is anarchism in general not suited to workers in modern industry?

The workers' movement of Flushing seems to run counter to some of the abovementioned theories. For a long time its members clearly preferred libertarian socialism, as advanced by F. Domela Nieuwenhuis and Christiaan Cornelissen. The workers of Flushing were barely interested in social democracy. They even opposed it. As late as the 1920s, Flushing was regarded as a bastion of anarchism. Such a long preference for radicalism seems incompatible with the idea of 'uprootedness', which, after all, points to a problem of adjustment. Most of Flushing's anarchist workers, moreover, were skilled labourers, many of whom worked in the shipyard or in the construction industry. Interestingly enough, the workers' movement at Middelburg (a town some 4 miles away from Flushing) was more moderate-minded and gave preference to social democracy.

In the analyses presented in the introduction, the radical workers (perhaps due to the sources which have been used) seldom speak for themselves. The present investigation has been based on a wealth of sources (notably statements by the anarchist workers themselves), which has enabled the author to analyze in depth the opinions of the workers of Flushing. In this analysis the anarchist workers of

Flushing do not appear to be uprooted at all. They tried to find rational solutions to the problems which industrialization had confronted traditional society with. Moreover, their way of thinking differs little from ideas current in the nineteenth century.

So as to facilitate a proper understanding of the thesis of this study, the first chapter provides some general characteristics of Flushing. The number of its inhabitants increased over the years from 10,000 in 1880 to over 21,000 in 1930. In some ways the town resembled a single-company town. The shipyard, 'de Schelde', was the pillar of the local economy, as the harbour (opened in 1873) failed to develop. From a social point of view, Flushing was a typical workers' community. Many of the local tradespeople depended for their living on the sale of goods and services to these workers. Middelburg, on the other hand, was the capital and administrative centre of the province of Zeeland. Originally, the town was larger than Flushing (about 20,000 inhabitants in 1880) but it grew less rapidly, so that from 1899 onwards Flushing had more inhabitants. Middelburg contained more small businesses. From a social point of view, its elite groups were wealthier and stronger. The tradespeople's livelihood depended upon these groups and on the people from the isle of Walcheren generally, for Middelburg was a regional market centre. Being an administrative centre, the town also had quite an established intelligentsia. As a result, the position of the worker was rather different from that of his colleagues in Flushing. There they left their mark on the town, whereas in Middelburg their influence was minimal. In Middelburg the upper classes had a greater influence, whether as customers in the shops, as principals of small businesses, as employers of domestic staff or as people active in charity. This had the effect of fostering a greater deference among Middelburg's workers.

This study has been placed within the framework of the diminishing importance of pre-capitalist social classes. Chapter 2 defines this system of classes as a local system of social control. This system implied distinct codes of conduct, important elements of which were the notions that one should live according to one's position and should pursue a policy of self-sufficiency. The upper classes ought not to mix with the lower classes. Thus, there was a large social gap between the working classes and the social groups above them. Until 1897 workers were denied the right to vote, which widened this gap. Nevertheless, like the upper classes, they had their self-esteem. It is argued that the pre-capitalist class system of social control was subjected to great pressures by the process of urbanization. Improved means of transport (particularly the construction of railways) and industrialization caused the number of workers to grow more in some places than the traditional instruments of control could bear. In Flushing this process got underway through the foundation (in 1875) of the shipyard, 'de Schelde', and the steamship company, 'Zeeland', which was established to run a mail service to and from Britain. Through popular lectures and entertainment liberal elites tried to prevent the emergence of a socialist movement, but to no avail in Flushing. The workers were not interested and the upper classes lacked the money to make such initiatives a success. In Middelburg, however, the upper classes acted earlier and with more force. They also elicited a greater response from the workers.

Under
first soc
early. A
ment to
voice to
magazin
with rel
tion of
root of
Schutz'
for you
under t
had 80
knew e
firms a
by the r

Not
ligious
Thus, c
social s
attentio
scientis
anti-so
opinion
ed, viz.
ly, the
larizati
much r
herland
mine th
hout sa
on and
troduct
al polit
Dutch
the var
contro
religio
workin

Cha
compr
matter
an, A.
import
Social
the soc
proach

Under these circumstances, the 33-year-old engineer, A.J. Lansen founded the first socialist union in Flushing in December 1879. By Dutch standards this was early. As much documentation about Lansen has been preserved, his development towards socialism can be analyzed in great detail. As early as 1871 he gave voice to a rationalist social criticism which must have been inspired by the liberal magazine, *Recht door Zee*, (from Antwerp). In this critique he was preoccupied with religious questions. It was only through Domela Nieuwenhuis' popularization of 'Das Kapital' (beginning of 1881), that he learned to see in ownership the root of social evil. Inspired by Wilhelm Liebknecht's leaflet, 'Zu Trutz und Schutz' he founded the Socialist Union, 'Voor ons en voor u' (For ourselves and for you). Initially, most of the union's contact was with the socialists of Ghent under the leadership of Edmond van Beveren and Eduard Anseele. The union had 80 members at its peak. These were workers with various occupations, who knew each other through family ties or because they were neighbours. This confirms an observation of Leipzig by Hartmut Zwahr. After Lansen was dismissed by the management of the yard (October 1880), the union fell into decline.

Not Lansen's union, but a more general fear of socialism and increasing irreligiousness induced the upper classes to pay closer attention to the workers. Thus, our study arrives at the problem of 'pillarization', as the Dutch version of social segmentation is generally called. 'Pillarization' has received a good deal of attention in the past few years. The present study supports the view of political scientist, Siep Stuurman, where he maintains that 'pillarization' was the result of anti-socialist 'strategies'. On many other points, however, it opposes Stuurman's opinion. It is argued that a progressive facet of 'pillarization' is generally neglected, viz. it broke down the barriers between the various social groupings. Secondly, the present study disagrees with Stuurman when he says that the pace of 'pillarization' is determined by conflicts between the classes. 'Pillarization' was much more a result of the slow process of political democratization in the Netherlands: the gradual extension of the right to vote, which threatened to undermine the electoral basis of the political power of the upper classes. It goes without saying that in order to keep their political power at times of democratization and 'pillarization', the political elite had to make concessions. They had to introduce social politics, hence the rise of the welfare state. 'Pillarization' and social politics are two sides of the same coin: the social and political adaptation of Dutch society to industrialization. In this process social divisions (viz. between the various social classes) were replaced by ideological ones. At the same time control based on codes of conduct was replaced by control based on political and religious convictions. Among other things, this process resulted in splitting the working class on political and religious grounds.

Chapter 3 shows that in the Protestant camp the instigators of 'pillarization' comprised only a small group among the political elite. With respect to church matters, they can be identified as followers of the orthodox preacher and politician, A. Kuyper. Between 1883 and 1891 the socialists of Flushing experienced two important developments. In the first place, they responded to the decision of the Social Democratic Federation (SDB) that the trade unions should be the basis of the socialist movement (1887). In coming to this decision, the SDB based its approach on the view of the First International that struggle for economic power

has to precede the struggle for political power. The metal workers of Flushing, however, founded a trade union without a clear idea of the function of such an organization. In practice, therefore, the union seems to have been no more than a debating club of people who called themselves socialists. Their main aim was to raise social consciousness. The second development was connected with the movement for universal suffrage. In the Zeeland branch of this movement Christiaan Cornelissen, later to be a leading theorist of revolutionary syndicalism, questioned the value of reform through parliament (1889). In the discussions which followed, the well-known critical remarks of Domela Nieuwenhuis at the Paris international socialist congress of 1889 played a certain part. The socialists of Flushing followed Cornelissen's views.

Chapter 4 analyses how after 1894 the socialists of Flushing gradually became strong opponents of the parliamentary strategy. To them this strategy was not revolutionary enough. With propagandist J.K. van der Veer, the socialist movement at Flushing flourished. Among other things, Van der Veer organized training evenings at which religious and sexual matters were discussed. Reaction against him came especially from Protestants, notably from Rev. A.S. Talma (later to be a cabinet minister of social affairs). However, it cost Talma a great deal of effort to break the code of conduct of his class and make genuine contact with the workers. In the Protestant workers' movement he assumed control. He didn't preach resignation but stressed the workers' right to a worthy life. It is unusual, that, while being a reformed ('hervormde') clergyman, he aligned himself with the extremist Protestants both politically and with regard to the workers' movement. Led by A. Kuiper, these Protestants had withdrawn from the Dutch Reformed Church ('Nederduitsch Hervormde Kerk') (1886). From that time on, a fierce nationwide battle had been waged between these churches. In Middelburg this resulted in the severance of ties between the Dutch Reformed Church and extremist Protestant workers in 1892. In Flushing, however, both groups remained in the same working-class organization. This was due not only to Talma's disagreement with divisions among the workers on the basis of religion but also because other leading people in his parish were not very interested in the working class. As a result, 'pillarization' started later here than in Middelburg. Socially it remained more superficial. Moreover, religious and non-religious workers were to work together regularly in Flushing.

J.K. van der Veer became a follower of Tolstoy. This did not bide well for the local socialist movement, so the socialists of Flushing forced him to leave in 1897. At the end of Chapter 4 the ideology of Domela Nieuwenhuis' movement is looked at in greater detail. The assertion made by several writers that it was pseudo-religious is rejected by means of a number of arguments. The movement's great interest in biblical matters and the regular use of biblical texts and images is explained as being the result of upbringing and the socialists' sparse education, as well as the currency of Christian beliefs among the people around them. The socialists themselves were bent on forming a movement with a sound theoretical basis, which (using the teachings of Büchner and Moleschott as its favourites) believed in science instead of religion.

In 1897 Domela Nieuwenhuis left the Socialistenbond (successor to the SDB). The Socialists of Flushing followed him within 3 months. The trade unions now

became
nineti
in Ch
parat
found
practi

In
establ
count
of the
gemen
yees.
struct
tively
ferent
and th
strike
and th
the w
nal Tr
voluti
of the
an soc
time.

Since
Middel
social
beginn
memb
kers u
werke
of the
collar

In C
upon
social
social
dition,
being
wave
numbe
reform
of the
mes w
ing ro
democ
larizati

became the basis of the socialist movement of Flushing. In the second half of the nineties they rose again, this time to stay for good in the town. This is dealt with in Chapter 5. While the construction workers were organizing themselves in separate trade unions, the metal workers did it in a more modern way. They founded an industrial union which put the ideas of Christiaan Cornelissen into practice.

In the nineties the upper classes in Middelburg made numerous attempts to establish contact with the workers. However, as we see in Chapter 6, their counterparts in Flushing had little understanding of either the needs or the ideas of the working class. The employers in the construction industry and the management of the shipyard adopted a very hard line on the demands of their employees. Thus it is not surprising that a strike of bricklayers broke out in the construction industry in 1899. A number of features of this strike, which was primitively organized, were to be seen again in later strikes: solidarity between the different occupations in town and between men and women. The metal workers and their wives came to the bricklayers' assistance. In the end this remarkable strike was won by the bricklayers. A wave of social feeling in municipal politics and the foundation of more trade unions was the result. The self-confidence of the workers grew enormously. In the 'Nationaal Arbeids Secretariaat' (the national Trade Unions Council) the socialists of Flushing became protagonists of revolutionary syndicalism, opposing the more moderate and more reformist ideas of the social democrats. Yet, one may conclude that the ideology of the libertarian socialists had already begun to fall behind social development at about this time.

Since 1898 the Social Democratic Workers' Party (SDAP) had had a branch in Middelburg. In Chapter 7 we may read that it required much effort before the social democrats in Flushing could found a branch of their own in 1906. In the beginning this branch remained small and weak because of the poverty of its members. Their trade unions faltered. In 1914 the social democratic metal workers union numbered 14 members. It only made headway among the railroad workers. The better educated civil servants of the railway became the backbone of the local social democratic movement. As a result, it appeared to be a white-collar organization. However the SDAP was to grow before 1914.

In Chapter 8 we may read how gradually a basis was laid in municipal politics upon which the social democrats could operate. Between 1900 and 1910 national social legislation had forced the local administration to devote more attention to social politics. Now it was possible to defend the interests of the workers. In addition, after 1905 the local administration had invested much, which led to taxes being raised. The first social democrats were elected to the local council on the wave of protest against this. In 1914 there were three of them in a body which numbered 18 councillors. The social democrats succeeded in introducing many reforms, although they were soon tied down by financial constraints. As a result of the social democratic involvement in local politics, more social benefit schemes were introduced in the town. The authorities started to play an ever increasing role in the lives of the poorer workers. In Flushing the rise of the social democrats, rather than the activities of the libertarian socialists, encouraged 'pillarization'. The libertarians remained more or less outside the squabbles between

the parliamentary streams, but their intensified propaganda in favour of free thought can partly be seen as a response to 'pillarization'. However, when it came to trade union matters, they were very quick to react to social democratic activities.

Chapter 9 focuses on cultural affairs. The libertarian socialists developed a multifaceted cultural life. Giving stage performances enabled them to reach workers outside their own circles too. Their theatrical company became the best in town. It performed the better plays, such as those by the well-known Dutch writer, Herman Heyermans. They also had glee-clubs and even a musical company. The free thought movement, as well as the branch of the 'New Malthusian League', may be viewed as a part of the cultural life of the libertarian socialists. All these activities illustrate their efforts to move away from traditional bourgeois standards and their search for atheistic and socialist ones. In this, they were much more radical than the social democrats. The latter gave more thought to the build-up of a qualified cadre and they took much more account of the standards of bourgeois culture. They actually tried to let the workers participate in this culture.

The First World War led to the intensification of some important developments: centralization in Dutch society, 'pillarization', the rise of the welfare state and the acceptance of social democracy in local politics. In the beginning the social democrats were not allowed to participate in the relief activities of the local establishment. Not until 1915, when the establishment's fund-raising activities appeared totally inadequate for what was needed, was the help of the social democrats (reluctantly) accepted. Urged on by them, the local authorities started subsidizing many things and also raised the amounts of various subsidies. The greater involvement of the social democrats in local affairs stimulated confessional groups, notably the Catholics, to found more workers' unions. They undoubtedly also had the introduction of universal suffrage (for men) in 1917 in mind. The libertarian socialists increased their efforts too. In the construction industry, in the harbours and in the shipyard they won many members. Their union became the largest in the yard in 1918. At that time the revolutionary syndicalists had the largest following among the workers of Flushing. The movement was at its heyday between 1918 and 1922. A study of the personnel archives of the yard made it possible to produce a detailed social analysis of the trade unions. Workers who had originally come from the rural areas turned out to prefer the Christian unions. The revolutionary syndicalists drew a large number of native workers, whereas the social democrats had their main basis among workers from Middelburg. The theory of the 'uprooted' worker is once again not supported by this investigation.

When universal suffrage was introduced, the constituency voting system was replaced by proportional representation. Decision-making on economic and industrial matters was centralized. National employers' organizations which aimed at national wage agreements, were founded in nearly all trades. This centralization had important consequences for the revolutionary syndicalist movement because its ideal was just the opposite: a federal society. The movement and its aims drifted further apart. As local affairs were increasingly determined in central negotiations, the national weakness of the revolutionary syndicalists da-

mages
State
anti-p
Ce
were
subje
1.the
Fear
som
Part
parli
2.The
imp
volu
ranc
3.Ber
caus
listis
off f
cons
4.The
dest
unio
This
list th
serve
insuff
ment
all kin
chang
apost
acco
hand,
lost m
Fi
to exp
The e
pears
omic
small
breed
shoul
work
wish
latter
ture,
Thi

maged their local appeal. Apart from this, the growing social involvement of the State caused great problems for the revolutionary syndicalist movement with its anti-parliamentarian approach.

Centralization in Dutch society and a considerable growth of social politics were the main causes of the downfall of revolutionary syndicalism, which is the subject of Chapter 11. Various additional factors played a role, however:

1. the fact that universal suffrage went hand in hand with compulsory attendance. Fear that many radical socialists would vote for the communist party induced some revolutionary syndicalists to set up a party of their own, 'de Socialistische Partij'. In Flushing this party attracted many adherents, but it weakened anti-parliamentarism.
2. The way unemployment insurance was organized in Holland also played an important part, because it was administered through the trade unions. The revolutionary syndicalist trade unions could not match the unemployment insurance of competing unions.
3. Between 1920 and 1923 discussion about joining the Moscow Profintern also caused much damage. At the end of this discussion the 'Nederlandsch Syndicalistisch vakverbond (NSV, 'Dutch Revolutionary Syndicalist Federation') split off from the old revolutionary 'Nationaal Arbeids-Secretariaat'. In Flushing the construction workers and metal workers joined the NSV.
4. The revolutionary syndicalist construction workers' movement, was in the end destroyed by its cooperative construction society, which paralyzed the trade union on the wages front.

This complexity of causes is an indication of the inadequacy of libertarian socialist theories. In the 1920s the same process which Gareth Stedman Jones has observed with respect to the disappearance of the Chartists took place: theory was insufficiently tailored to reality. Very faithful to the principles of the Enlightenment and the French revolution, the libertarian movement was still fit to criticize all kinds of traditional powers, but it lacked the capacity to formulate social change adequately. All in all, the libertarian socialists can be regarded as the apostles of a new socialist society. As far as possible, they wished to act and live according to the principles of such a society. The social democrats, on the other hand, seem to have been exponents of a democratized industrial society, but they lost much of their vision in respect of the realization of a socialist society.

Finally, Chapter 12 draws together a number of local characteristics in order to explain how a radical workers' movement could come into being in Flushing. The extent to which the different social classes associate and can associate appears to be fundamental. A general conclusion is that communities with an economic basis which leaves little room for welfare or where the elite groups are too small, too poor, or too disinterested to give shape to social integration, can be a breeding ground for working-class radicalism. Consequently, this radicalism should not be explained on the basis of a specific type of worker or of specific working conditions in the first place, but should be based on the potential or the wish of the upper classes to either repress or meet the wishes of the workers. The latter seems possible especially in a society with a well-crystallized social structure, in which the transition from working to upper class is gradual.

This is not to imply that the type of worker and the working conditions are

not important. However, whether industrial factors will lead to radical social movements depends on the situation in society as a whole. The importance of this conclusion is emphasized in the second part of Chapter 12. Using the model of the German sociologists, Horst Kern and Michael Schumann, the working conditions in the shipyard and in the construction industry are investigated. Neither a dequalification of skilled labour nor the size of the factory could have caused the radicalism of these workers. The state of the market in which the companies had to operate did have an influence however. If the employers were poorly organized, as in the construction industry, the workers were more inclined to trade unionism. Agreements they had made with some employers had to be imposed on others. Secondly, in the construction industry of Flushing orders came from larger and more impersonal clients. Compared to Middelburg, there was less contact between contractor and customer in Flushing. As a result a feeling of dependence on the customers was less developed. The same applies to the *shipyard (which produced for the world market) and its workers*.

In other ways the construction and shipyard workers' experiences on the shopfloor, as it were, strengthened their radicalism as well, perhaps even their preference for the anarchist movement. In general, these workers were highly skilled and they worked in a branch of industry which allowed little opportunity for rationalization. Production required much skill, therefore, and it gave the worker a great deal of autonomy in arranging and performing his (in the shipbuilding industry sometimes very costly) work. The system of contract labour practised by the yard, increased the demands made upon the worker's self-sufficiency. He had to be able to draw up a proper job estimate and to negotiate its price over and over again. Essentially every worker became his own trade union negotiator. Contract work was a major source of enmity, the more so because the employers (committed to fixed prices) often took a hard line. As a result, a type of worker developed, who was noted for his independence and self-assurance and difficult to organize. In general construction and shipyard workers, therefore, chose membership of trade unions which gave them as much freedom and personal value as possible: the revolutionary syndicalist movement. The fact that the revolutionary syndicalists declined whereas other movements won members while conditions in the shipyard remained the same, demonstrates all the more that in the end the character of a workers' movement is determined by social circumstances beyond industry. In Flushing the effect of the changing social circumstances in the 1920s was reinforced by the fact that, as a detailed investigation of the mobility of the shipyard workers shows, between 1890 and 1920 these workers seem to have become sedentary. In the 1920s they did not look for work outside Flushing nor could they find any as easily as before. As a result, they were forced to live and defend their interests in Flushing itself.

Vertaald door Catienke Bierens, met dank aan Anglo-Dutch Language Services te Amsterdam.

Zu

Diese S
gung in
male de
radikali
den?

In de
auf dies
listische
es aus d
Unter d
Arbeiter
handelt e
plötzlich
en ganz
dien von
Theorie
Zwahr, V
ter sehr
radikal v
chistisch
scheitert
man), di
benswei
Qualifik
man gen
industri

Die G
vorgeste
lismus v
Für die
zwanzig
smus. V
beiteten
die Arb
kratie d
die Arb
reiche G
lungsw
scheine
mehr a
worten

Zusammenfassung

Diese Studie wirft zwei Fragen auf: 1. Wird der Charakter einer Arbeiterbewegung in erster Linie durch betriebliche Faktoren oder durch die Wesensmerkmale der Gesellschaft ausserhalb des Betriebes bestimmt? 2. Wie kann Arbeiter-radikalismus, vor allem der der anarchistischen Arbeiterbewegung, erklärt werden?

In der Einleitung des Buches wird behauptet, dass die bisherigen Antworten auf diese Fragen einander widersprechen. Für einige Autoren entsteht das sozialistische Klassenbewusstsein am Arbeitsplatz, andere vertreten die Ansicht, dass es aus dem Standesbewusstsein der gelernten Handwerksgesellen entstanden sei. Unter den Theorien über die Genese von Radikalismus und Anarchismus der Arbeiter rangiert die These vom 'entwurzelten' Arbeiter ganz vorne. Ihr zufolge handelt es sich bei den radikalen anarchistischen Arbeitern um Personen, die sich plötzlich in eine industrialisierte Welt versetzt sahen, ihre traditionelle Bindungen ganz verloren hatten und dadurch orientierungslos geworden waren. Die Studien von Melvyn Dubofsky, Eric Hobsbawm und Erhard Lucas scheinen diese Theorie empirisch zu untermauern; doch war für andere Historiker (Hartmut Wahr, Wolfgang Renzsch) gerade die erste Generation der industriellen Arbeiter sehr anpassungsbereit. Nach ihnen war es meist die zweite Generation, die radikal wurde. Daneben ist man nicht darüber einig, welche Berufe diese anarchistischen Arbeiter ausübten. Waren sie Lumpenproletarier (Dubofsky), gescheiterte Intellektuelle (Lenin) oder Handwerksleute (Eckstein, Wiardi Beckman), die eventuell ihren Beruf sitzend ausübten (Maitron, Bigler)? War ihre Lebensweise durch die Industrialisierung in Bedrängnis geraten, wurden an ihre Qualifikation immer geringere Anforderungen gestellt (Larry Peterson)? Kann man generell sagen, dass der Anarchismus für den Arbeiter der modernen Grossindustrie nicht geeignet ist?

Die Geschichte der Vlissinger Arbeiterbewegung widerspricht einigen der hier vorgestellten Theorien. Die Option der Vlissinger Arbeiter für den freien Sozialismus von F. Domela Nieuwenhuis und Christiaan Cornelissen war dauerhaft. Für die Sozialdemokratie blieb Vlissingen lange Zeit unzugänglich. Noch in den zwanziger Jahren dieses Jahrhunderts galt die Stadt als Bollwerk des Anarchismus. Vlissingens anarchistische Arbeiter waren meist gut ausgebildet, viele arbeiteten auf der Werft oder im Baugewerbe. Im nahe gelegenen Middelburg war die Arbeiterbewegung viel gemässiger, hier gab man eindeutig der Sozialdemokratie den Vorzug. In vielen der in der Einleitung skizzierten Studien kommen die Arbeiter selbst nur selten zu Wort. Diese Untersuchung konnte sich auf eine reiche Quellenbasis stützen, die es ermöglichte, die sich verändernde Vorstellungswelt der Vlissinger Arbeiter gut nachzuzeichnen. In ihren Äusserungen erscheinen Vlissingens Arbeiter sicher nicht als 'Entwurzelte', zumindest nicht mehr als ihre Altersgenossen. Genau wie diese scheinen sie sehr rationale Antworten auf die konkreten Probleme zu suchen, mit denen die Industrialisierung

die althergebrachte ständische Gesellschaft konfrontierte. In ihrem Denken weichen die Anarchisten überdies in vielerlei Hinsicht nur wenig von den Ansichten ab, die im 19. Jahrhundert gängig waren.

Zum besseren Verständnis werden im ersten Kapitel einige allgemeine Informationen über Vlissingen gegeben. Die Wirtschaft der Stadt hatte stark 'monokulturelle' Züge. Die Schiffswerft 'de Schelde' war der Pfeiler der städtischen Gesellschaft, da der 1873 in Betrieb genommene Hafen nicht recht in Schwung kommen wollte. In sozialer Hinsicht war Vlissingen eine typische Arbeiterstadt, mit sehr schwach entwickelten Eliten und einem Mittelstand, der grösstenteils von den Ausgaben der Arbeiter lebte. Die Einwohnerzahl wuchs von 10.000 (1880) auf mehr als 21.000 (1930). Middelburg dagegen war Hauptstadt und Verwaltungszentrum der Provinz 'Zeeland'. Anfänglich war es grösser als Vlissingen (ca. 20.000 Einwohner 1880), wuchs dann aber langsamer, so dass es 1899 von Vlissingen überholt wurde. Middelburg hatte mehr Kleinbetriebe, seine Eliten waren reicher und stärker. U.a. dank der Tatsache, dass die Stadt ein regionales Einkaufszentrum war, war in ihr der Mittelstand der grösstenteils von den Ausgaben der Eliten und der Bewohner des Insel Walcheren lebte, besser entwickelt. Die Position der Arbeiter war infolgedessen in der Middelburger Gesellschaft recht verschieden von der in Vlissingen. Hier prägten die Arbeiter das Leben der Stadt, dort spielten sie nur eine untergeordnete Rolle. In Middelburg konnten die Eliten ihren Einfluss viel besser zur Geltung bringen: als Kunden in den Geschäften, als Auftraggeber für die Kleinbetriebe, als Arbeitgeber des Dienspersonals und als Philanthropen. All das bewirkte eine grössere Fügsamkeit bei den Middelburger Arbeitern.

Den geschichtlichen Rahmen für diese Studie gibt die sich auflösende ständische Gesellschaft ab. In Kapitel 2 wird diese als lokales System gesellschaftlicher Kontrolle definiert. Wichtige Elemente des ständischen Verhaltenskodexes waren die Forderungen, möglichst standesgemäss zu leben, unabhängig zu sein und in der Regel keine Kontakte zu niedrigeren Ständen zu unterhalten. Somit waren die Arbeiter durch eine tiefe Kluft von den höheren Ständen geschieden. Vertieft wurde diese noch dadurch, dass die Arbeiter bis 1897 so gut wie kein Wahlrecht hatten. Standesbewusstsein schienen auch sie zu haben, genau wie die höheren Stände. Diese Totalität von gesellschaftlicher Kontrolle und Verhaltensnormen geriet durch die verbesserten Verkehrswege (vor allem durch den Bau von Eisenbahnen) und die Industrialisierung in Bedrängnis. Durch sie wuchs in einigen Orten die Zahl der Arbeiter so stark, dass die gesellschaftlichen Kontrollinstrumente versagten. In Vlissingen wurde dieser Prozess durch die Gründung der Werft 'de Schelde' (1875) und der Dampfschiffahrtsgesellschaft 'Zeeland', die eine Postverbindung mit England herstellte, in Gang gebracht. Liberale Eliten versuchten zwar durch Volksbildung einer sozialistischen Bewegung vorzubeugen, hatten aber in Vlissingen wenig Erfolg. Die Arbeiter zeigten kein Interesse, und die Eliten hatten zu wenig Geld, um eine kräftige Initiative zu entfalten. In Middelburg dagegen traten die Eliten früher und massiver in Aktion und fanden viel mehr Resonanz bei den Arbeitern.

In dieser Situation gründete der 33jährige Schlosser A.J. Lansens in Vlissingen im Dezember 1879 den ersten Sozialistenverein. Für niederländische Verhältnisse ist das sehr früh. Da viele Quellen über Lansens überliefert sind, konnte seine

Entw
bere
bera
regt
Nie
Krit
Schu
an d
tiert
die
stell
hat.
war,
war
N
Sozi
rige
Das
The
Die
lung
wer
'Ver
dur
dur
tisch
brei
Elit
sich
Elit
staa
sozi
Fol
Tren
tens
öse
Spa
In
Vlis
kirc
per.
Erf
Bon
den
der
beit
stel

Entwicklung zum Sozialisten eingehend analysiert werden. Bei ihm finden sich bereits 1871 Ansätze einer rationalistischen Gesellschaftskritik, die durch die liberalen Gedanken des in Antwerpen erscheinenden Blattes *Recht door Zee* angeregt wurde. Vor allem beschäftigten ihn religiöse Fragen. Erst durch Domela Nieuwenhuis' Popularisierung von 'Das Kapital' (Anfang 1881) wurde er mit der Kritik des Eigentums bekannt. Wilhelm Liebknechts Broschüre 'Zu Trutz und Schutz' regte ihn zur Gründung des Sozialistenvereins an, der sich in erster Linie an den Genter Sozialisten um Edmond van Beveren und Eduard Anseele orientierte. Der Verein hatte maximal 80 Mitglieder, Arbeiter verschiedener Berufe, die Familien- und Nachbarschaftsbande zusammengeführt hatten. Diese Feststellung bestätigt eine Beobachtung, die Hartmut Zwahr für Leipzig gemacht hat. Nachdem Lansens durch die Werftleitung im Oktober 1880 entlassen worden war, siechte der Verein dahin, bis 1883 noch drei Mitglieder übriggeblieben waren.

Nicht so sehr der Verein Lansens, als vielmehr eine allgemeine Angst vor dem Sozialismus und der wachsenden Zahl der Bekenntnislosen veranlasste Angehörige der höheren Stände, sich intensiver mit dem Arbeiterstand zu beschäftigen. Das lenkt die Untersuchung auf das Problem der 'Versäulung' (*verzuiling*), ein Thema, das in den letzten Jahren in den Niederlanden häufig diskutiert wurde. Diese Studie stützt die These des Politologen Siep Stuurman, dass die 'Versäulung' Ausdruck antisozialistischer Bestrebungen war; in vielen anderen Punkten werden jedoch die Ansichten Stuurmans kritisiert. So wird dargelegt, dass die 'Versäulung' auch einen progressiven Aspekt hatte, da sie Ständesbarrieren durchbrach. Ferner ist das Tempo der 'Versäulung' nicht, wie Stuurman meint, durch 'Klassenkonflikte' bestimmt, sondern durch das langsame Tempo der politischen Demokratisierung in den Niederlanden, d.h. durch die allmähliche Ausbreitung des Wahlrechts, welche die elektorale Basis der politischen Macht der Eliten zu untergraben drohte. Natürlich hatte die Erhaltung dieser Macht angesichts der Ausweitung des Wahlrechts und der 'Versäulung' ihren Preis für die Eliten: die Entwicklung der Sozialpolitik und die Entstehung des Versorgungsstaates. 'Versäulung' und Sozialpolitik sind Aspekte desselben Prozesses, d.h. der sozialen und politischen Anpassung der niederländischen Gesellschaft an die Folgen der Industrialisierung. In diesem Prozess wurden soziale (ständische) Trennungslinien durch ideologische ersetzt, Kontrolle auf der Basis von Verhaltensnormen wurde abgelöst durch Kontrolle auf der Basis politischer und religiöser Überzeugung. Ergebnis dieses Prozesses war u.a. die politische und religiöse Spaltung der Arbeiterklasse.

In Kapitel 3 wird gezeigt, dass die protestantisch-christlichen 'Versäuler' in Vlissingen nur eine Fraktion der protestantischen politischen Elite ausmachten. In kirchlicher Hinsicht folgten sie dem orthodoxen Pfarrer und Politiker A. Kuiper. Die Vlissinger Sozialisten machen zwischen 1883 und 1891 zwei wichtige Erfahrungen: Zunächst folgten sie dem Beschluss des 'Sociaal-Democratische Bond' (SDB), dass die Gewerkschaft die Basis der sozialistischen Bewegung bilden solle. Der SDB orientierte sich hier an der Ansicht der I. Internationale, dass der Kampf um ökonomische Macht dem um politische vorangehe. Die Metallarbeiter in Vlissingen gründeten einen eigenen Fachverein, ohne jedoch klare Vorstellungen von dessen spezifischen Aufgaben zu haben. Der Fachverein scheint

vor allem ein Diskussionsklub sich Sozialisten nennender Arbeiter gewesen zu sein, dem es vor allem um Bewusstmachung ging. Neben der Gewerkschaft lernten die Vlissinger Sozialisten auf provinzieller Ebene die Bewegung für das allgemeine Wahlrecht kennen. Hier wurde von dem späteren syndikalistischen Theoretiker Christiaan Cornelissen (damals Lehrer in Middelburg) seit 1889 der Wert des Parlamentarismus in Zweifel gezogen. Domela Nieuwenhuis' bekannte, auf dem Pariser Sozialistenkongress (1889) formulierte Parlamentarismuskritik spielte in der anschliessenden Diskussion eine Rolle. Die Vlissinger Sozialisten schlossen sich den Ansichten Cornelissens an.

Dass die Vlissinger Sozialisten jedoch erst nach 1894 überzeugte Gegner des Parlamentarismus wurden, zeigt Kapitel 4. Sie waren nicht davon zu überzeugen, dass die parlamentarische Strategie auch revolutionär sein konnte. Unter dem Propagandisten J.K. van der Veer blühte die sozialistische Bewegung in Vlissingen auf. Er veranstaltete u.a. Schulungsabende, auf denen über religiöse und sexuelle Fragen gesprochen wurde. Gegen ihn trat vor allem die protestantische Seite auf. Der Pfarrer und spätere Minister A.S. Talma entwickelte sich in Vlissingen zu einem sozial engagierten Pastor, so schwer das für jemand von seiner sozialen Provenienz auch gewesen sein mag. In der protestantischen Arbeiterbewegung übernahm Talma die Führung. Er betonte jedoch nicht die Ergebnisse in das Schicksal, sondern des arbeitenden Mannes Recht auf ein Leben in Würde. Ungewöhnlich ist, dass der reformierte ('hervormd') Pfarrer sich in der Politik wie in der Arbeiterbewegung ins Lager der Evangelisch-Reformierten ('gereformeerden') schlug. Diese hatten sich 1886 unter A. Kuyper von der Reformierten Kirche ('Hervormde Kerk') abgespalten. Seither lagen beide Kirchen in heftigem Streit miteinander. In Middelburg trennten sich deshalb 1892 reformierte und evangelisch-reformierte Arbeiter, während in Vlissingen beide in einer Organisation blieben. Das kam nicht nur dadurch, dass Talma eine Spaltung der Arbeiter nach Glaubenslinien verwarf; in Vlissingen fehlte es auch an Befürwortern einer solchen, da die Eliten sich generell nicht für die Arbeiter interessierten. Die 'Versäulung' setzte hier denn auch später ein als in Middelburg und sie ging viel weniger tief. Konfessionelle und nichtkonfessionelle Arbeiterorganisationen sollten in Vlissingen regelmässig zusammenarbeiten.

Van der Veer entwickelte sich zum Tolstojaner. Der Bewegung war das nicht von Nutzen, so dass die Vlissinger ihn 1897 zur Abreise zwangen. Am Ende von Kapitel 4 wird die Ideologie der Bewegung von Domela Nieuwenhuis näher untersucht. Gegen die von verschiedenen Autoren vorgebrachte Behauptung, diese sei pseudo-religiös gewesen, werden gewichtige Argumente vorgebracht. Das grosse Interesse an biblischen Stoffen und die häufige Verwendung biblischer Ausdrücke und Bilder werden mit der Sozialisation in Elternhaus und Schule erklärt und mit der Tatsache, dass ihre ganze Umgebung noch sehr christlich dachte. Als Sozialisten hatten sie jedoch die Vorstellung, einer wissenschaftlich fundierten Bewegung anzugehören, die mit Büchner und Moleschott die Wissenschaft an Stelle der Religion setzte.

1897 verliess Domela Nieuwenhuis den 'Socialistenbond', den Nachfolger des SDB. Die Vlissinger folgten ihm innerhalb von drei Monaten. Basis der sozialistischen Bewegung in Vlissingen wurde jetzt die Gewerkschaft. In der zweiten Hälfte der neunziger Jahre erlebte diese, wie Kapitel 5 darstellt, einen neuen, die-

smal definierten, getrennten, neuere Positionen von Christiaan Cornelissen.

In Middelburg, höheren Stellen, man dagegen, oder Vorgesetzten, traten häufiger Baugewerkschaften, Züge, deren rufen und den Mauern zu sozialer neuer Familien. Auf nationaler Richtung der Gewerkschaften, dass die Arbeiterherzule.

Die 'Socialistische Ortsvereine' durfte, bündeln, gründen und schweben, ger Anker, erst 14 Monate bildeten Sozialdemokratie, ähnelte. Kapitel 8 wussten, auch die: in der Stadtverordneten, gen für die demokratischen Gremien durchzuführen, knappe, ihr politisches Gemeinleben, te die Gemeinderat, der propagand

smal definitiven Aufschwung in der Stadt. Während sich die Bauarbeiter noch in getrennten Fachvereinen organisierten, bezogen die Metallarbeiter eine modernere Position. Sie gründeten einen industriellen Fachverein, der die Anschauungen von Christiaan Cornelissen verwirklichte.

In Middelburg stösst man in den neunziger Jahren auf zahlreiche Versuche der höheren Stände, mit den Arbeitern in Kontakt zu kommen. In Vlissingen hatte man dagegen, wie Kapitel 6 zeigt, noch immer wenig Verständnis für deren Nöte oder Vorstellungen. Sowohl die Arbeitgeber im Baugewerbe wie die Werftleitung traten hart gegen die Forderungen der Arbeiter auf. 1899 brach dann auch im Baugewerbe ein Streik der Maurer aus. Dieser primitiv geführte Streik hatte Züge, denen wir später wieder begegnen: Solidarität zwischen verschiedenen Berufen und zwischen Mann und Frau. Die Metallarbeiter und ihre Frauen kamen den Maurern zu Hilfe. Der Streik wurde von den Arbeitern gewonnen. Er führte zu sozialreformerischen Ansätzen in der Gemeindepolitik und zur Gründung neuer Fachvereine. Das Selbstbewusstsein der Vlissinger Arbeiter stieg enorm. Auf nationaler Ebene gehörten sie zu den Bahnbrechern der syndikalistischen Richtung. Sie wandten sich gegen sozialdemokratische Versuche, auf die Gewerkschaften Einfluss auszuüben. Doch kann man zu dieser Zeit bereits sehen, dass die Ideologie der freien Sozialisten der gesellschaftlichen Entwicklung hinterherzuhinken beginnt.

Die 'Sociaal-Democratische Arbeiderspartij' (SDAP) hatte seit 1898 einen Ortsverein in Middelburg. Kapitel 7 berichtet, welche Anstrengungen es bedurfte, bis die Sozialdemokraten im Januar 1906 in Vlissingen einen Ortsverein gründen konnten. Wegen der Armut der Mitglieder blieb dieser anfänglich klein und schwach. Bei den Gewerkschaften fanden die Sozialdemokraten noch weniger Anklang. Der sozialdemokratische Fachverein der Metallarbeiter hatte 1914 erst 14 Mitglieder. Nur bei den Eisenbahnern hatten sie Erfolg. Die besser ausgebildeten Angestellten der Eisenbahn bildeten zugleich das Rückgrat der örtlichen Sozialdemokratie, die dadurch einer Organisation von Stehkragenproletariern ähnelte. Doch sollte die SDAP vor 1914 noch einen Aufschwung erleben. In Kapitel 8 wird gezeigt, dass langsam eine Basis für sozialdemokratische Politik entstanden war. Zwischen 1900 und 1914 hatte die nationale Sozialgesetzgebung auch die Vlissinger Behörden zu grösserer Aktivität in der Sozialpolitik gezwungen: in der Politik waren jetzt Arbeiterinteressen zu verteidigen. Zudem hatte die Stadtverwaltung nach 1905 viele Investitionen getätigt, was zu Steuererhöhungen führte. Auf der Welle der Empörung hierüber wurden 1911 die ersten Sozialdemokraten in den Gemeinderat gewählt. 1914 gehörten dem achtzehnköpfigen Gremium drei Sozialdemokraten an. Es gelang ihnen, vielerlei Verbesserungen durchzuführen, doch mussten sie schnell einsehen, dass ihnen auf Grund der knappen Finanzmittel Vlissingens die Hände gebunden waren. Dadurch wurde ihr politischer Erfolg gebremst. Trotzdem wurde von ihnen die Sozialpolitik der Gemeinde ausgebaut. Die öffentliche Hand begann, immer mehr eine Rolle im Leben der armen Arbeiter zu spielen. Der Aufstieg der Sozialdemokraten förderte die 'Versäulung' viel mehr als die Aktivitäten der freien Sozialisten, die dem Gemeinderat nur wenig Aufmerksamkeit schenkten. Sie blieben dem Geplänkel der parlamentarischen Richtungen weitgehend fern, doch kann man in ihrer Propaganda für freidenkerische Ideen ihre Antwort auf die 'Versäulung' sehen. Auf

sozialdemokratische Aktivitäten auf Gewerkschaftsebene reagierten sie jedoch rasch.

Kapitel 9 analysiert die Kultur der Vlissinger Sozialisten, die auf diesem Gebiet ein reichhaltiges Leben entfalteten. Durch Theatervorstellungen gelang es, auch ihnen fernstehende Arbeiter zu erreichen. Ihr Theaterverein wurde der beste in der Stadt und konnte das grosse Repertoire aufführen (so die Stücke des bekannten niederländischen Dramatikers Herman Heijermans). Daneben hatten sie Gesangsvereine und sogar einen Musikverein. Auch der Verein der Freidenker und die lokale Gruppe des 'Nieuw-Malthusiaanse Bond' dürfen dem Kulturleben der freien Sozialisten zugerechnet werden. Überall manifestierten sich das Bestreben, sich von den traditionellen bürgerlichen Normen und Werten zu distanzieren, und das Suchen nach einem atheistischen und sozialistischen Wertesystem. Die freien Sozialisten waren hierin viel radikaler als die Sozialdemokraten. Diese bemühten sich um den Aufbau qualifizierter Kader und schielten nach den Normen der bürgerlichen Kultur. Tatsächlich ging es ihnen darum, die Arbeiter an ihr teilnehmen zu lassen.

Der Erste Weltkrieg verstärkte einige wichtige Prozesse: die Zentralisierung in der niederländischen Gesellschaft, die 'Versäulung', die Entwicklung des Versorgungsstaates und die Akzeptanz der Sozialdemokratie in der lokalen Politik. Die Sozialdemokraten waren anfänglich von allen Fürsorgeaktivitäten ausgeschlossen, doch als diese 1915 Schiffbruch erlitten, wurden ihnen Aufgaben zugewiesen. Auf ihr Drängen gab der Staat eine Reihe von Subventionen und erhöhte später den hierfür aufgewendeten Betrag. Für die konfessionellen Richtungen, vor allem für die Katholiken, war die Akzeptanz der Sozialdemokraten in der Gemeindepolitik ein Stimulans, mehr Arbeitervereine ins Leben zu rufen; aber das taten sie auch mit Blick auf die Einführung des allgemeinen Wahlrechts für Männer (1917). Auch die freien Sozialisten erhöhten ihre Anstrengungen. Sie konnten im Baugewerbe, im Hafen und auf der Werft viele neue Mitglieder werben. Auf der Werft war ihre Organisation daher 1918 die grösste, wie ihre Richtung im selben Jahr unter den Vlissinger Arbeitern die wichtigste war. Auf der Basis dieser Anhängerschaft erlebte die Bewegung zwischen 1918 und 1922 noch eine grosse Blüteperiode. Mit Hilfe der Personalkartei der Werft konnte eine eingehende Analyse der gewerkschaftlich organisierten Werftarbeiter durchgeführt werden. Diese belegt, dass Arbeiter, die vom platten Land auf die Werft kamen, der christlichen Arbeiterbewegung den Vorzug gaben. Zu den Syndikalisten kamen viel eher einheimische (Vlissinger) Arbeiter, während die Sozialdemokraten sich in erster Linie aus Middelburger Arbeiter rekrutierten. Die These vom 'entwurzelten' Arbeiter als Träger des Radikalismus wird so einmal mehr widerlegt.

Bei der Einführung des allgemeinen Wahlrechts wurde das System der relativen Mehrheitswahl durch das Verhältniswahlrecht ersetzt. Auch in der Wirtschaft und in den Arbeitsverhältnissen setzten sich zentralistische Tendenzen durch: Es entstanden nationale Arbeitgebervereine, die für alle Branchen zentrale Tarifverträge anstrebten. Für die föderativ orientierte syndikalistische Bewegung, die eine ebenso aufgebaute Gesellschaft anstrebte, hatte diese Zentralisierung weitreichende Konsequenzen. Sie kam weiter von ihrem Ziel ab. Da immer mehr in zentralen Verhandlungen über lokale Verhältnisse entschieden wurde, hatte die Tatsache, dass die Syndikalisten landesweit eine schwache Bewegung waren,

einen negativen, umfassenden Probleme.

Die Zentralisierung des Sozialismus, haben jedoch

1. Die Tatsache, dass

Aus Angst wählen können ('de Socialistische Arbeiderspartij', s.

2. Eine wichtige gewerkschaftliche Organisation

3. Zwischen skauer Pr Syndicalis cretariaat sten.

4. Die syndikalistische

Dieses konnte freien Sozialisten für die Chancigkeit zugesprochen werden. Revolutionäre Kräfte zu werden, adäquate Führungskräfte der Massen wollten. Demgegenüber demokratisierungsvision eingeführt.

Kapitel 10 um näher die Bewegung entstehend und Weise kommunizieren gesellschaftlicher oder in der integrativen sein können herrschaft erklärt werden, die Arbeit scheint vor

einen negativen Einfluss auf ihre Anziehungskraft vor Ort. Daneben stellte die umfassende Sozialpolitik den Antiparlamentarismus der Syndikalistinnen vor grosse Probleme.

Die Zentralisierung in der niederländischen Gesellschaft und der starke Ausbau der Sozialpolitik sind die wichtigsten Ursachen für den Untergang des Syndikalismus, der in Kapitel 11 untersucht wird. Verschiedene zusätzliche Faktoren haben jedoch ebenfalls eine Rolle gespielt:

1. Die Tatsache, dass das allgemeine Wahlrecht mit Wahlpflicht gekoppelt war. Aus Angst davor, dass viele radikale Sozialisten die kommunistische Partei wählen könnten, wurde von einigen Syndikalistinnen eine eigene politische Partei ('de Socialistische Partij') gegründet. In Vlissingen hatte sie eine grosse Anhängerschaft, schwächte jedoch den Antiparlamentarismus.
 2. Eine wichtige Rolle spielte auch die Arbeitslosenversicherung, die über die Gewerkschaften lief. Die Syndikalistinnen konnten hier mit den anderen Gewerkschaften nicht mithalten.
 3. Zwischen 1920 und 1923 verursachte die Diskussion über den Beitritt zur Moskauer Profintern viel Schaden. Hierüber spaltete sich 1923 das 'Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond' vom alten revolutionären 'Nationaal Arbeids-Secretariaat' ab. In Vlissingen folgten die Bau- und Metalarbeiter den Syndikalistinnen.
 4. Die syndikalistische Bauarbeiterbewegung wurde schliesslich durch eine Produktivgenossenschaft, die den Lohnkampf lahmlegte, tödlich getroffen.
- Dieses komplexe Ursachenbündel verweist auf ein Defizit in der Theorie der freien Sozialisten. In den zwanziger Jahren trat ein, was Gareth Stedman Jones für die Chartisten beschrieben hat: Die Theorie war nicht mehr auf die Wirklichkeit zugeschnitten. An den Prinzipien des Rationalismus und der Französischen Revolution festhaltend, war sie zwar noch imstande, verschiedene traditionelle Kräfte zu kritisieren, aber es fehlte ihr an Substanz, um gesellschaftliche Veränderung adäquat zu erfassen. Die freien Sozialisten können alles in allem als die Kündigen der neuen sozialistischen Gesellschaft betrachtet werden. Als Maximalistinnen wollten sie gemäss den Prinzipien dieser Gesellschaft agitieren und leben. Demgegenüber erscheint die Sozialdemokratie eher als ein Exponent einer demokratisierten Industriegesellschaft. Dafür hat sie jedoch viel von ihrer Zukunftsvision eingebüsst und das Endziel aus den Augen verloren.

Kapitel 12 bringt schliesslich eine Reihe lokaler Merkmale auf einen Nenner, um näher zu erklären, warum gerade in Vlissingen eine radikale Arbeiterbewegung entstehen konnte. Von grundlegender Bedeutung hierfür scheint die Art und Weise zu sein, wie die verschiedenen sozialen Schichten miteinander kommunizieren und umgehen können. Eine allgemeine Schlussfolgerung ist, dass Gesellschaften, deren ökonomische Basis wenig Spielraum für Sozialpolitik zulässt, oder in denen die Eliten zu schwach sind bzw. zu wenig Kapital haben, um sozial integrativ wirken zu können, ein Nährboden für radikale Arbeiterbewegungen sein können. Arbeiterradikalismus darf mithin nicht in erster Linie mit der Vorherrschaft eines bestimmten Arbeitertypus' oder bestimmter Arbeitsverhältnisse erklärt werden; entscheidend ist die Möglichkeit oder Absicht der höheren Stände, die Arbeiter durch Repression oder Reform zu kontrollieren. Letzteres scheint vor allem in einer Gesellschaft mit einer differenzierten Sozialstruktur

möglich, in der die Übergänge zwischen Arbeiterklasse und Elite sehr fließend sind.

Dies bedeutet nicht, dass der Arbeitertypus und die Betriebssituation belanglos sind. Ob jedoch Faktoren, die in diesem Bereich zum Radikalismus drängen, zu einer radikalen sozialen Bewegung führen, hängt von den gesamtgesellschaftlichen Verhältnissen ab. Die Wichtigkeit dieser Feststellung wird im zweiten Teil von Kapitel 12 unterstrichen. In ihm werden anhand des Modells der deutschen Soziologen Horst Kern und Michael Schumann die Arbeitsbedingungen auf der Werft und im Baugewerbe untersucht. Daraus geht hervor, dass weder die Dequalifikation der Arbeitskraft noch die Grösse des Betriebs Ursache für den Radikalismus dieser Arbeiter gewesen sein können. Wohl aber hat der Markt, für den die Betriebe arbeiteten, Einfluss ausgeübt. Wo wie im Baugewerbe die Arbeitgeber wenig organisiert waren, wurden die Arbeiter stärker zu gewerkschaftlicher Organisation gedrängt. Mit einzelnen Arbeitgebern getroffene Vereinbarungen mussten sie nämlich auch den anderen aufzunötigen versuchen. Ferner wurde im Vlissinger Baugewerbe öfter im Auftrag grösserer Investoren gebaut und bestand eine weniger enge Verbindung zwischen Unternehmern und Auftraggebern als in Middelburg. Das Gefühl, von einheimischen, privaten Auftraggebern abhängig zu sein, war in Vlissingen folglich weniger entwickelt. Das dürfte die Unabhängigkeit der Arbeiter gestärkt haben. Dasselbe gilt für die Werft, die schliesslich für den Weltmarkt produzierte.

Auch in anderer Hinsicht förderte die Arbeitserfahrung den Radikalismus der Vlissinger Bau- und Werftarbeiter, möglicherweise auch ihre Präferenz für die anarchistische Bewegung. Werft- und Bauarbeiter waren relativ gut ausgebildet und arbeiteten in Branchen, die wenig Möglichkeiten zu Rationalisierung boten. Das führte zu höheren Qualifikationsanforderungen und gab den Arbeitern die Möglichkeit, selbständig die (im Schiffbau bisweilen kostspielige) Arbeit einzuteilen und durchzuführen. Das System der Akkordarbeit verstärkte die Anforderungen an ihre Selbständigkeit. Sie mussten einen schwierigen Arbeitsgang gut abschätzen können und immer wieder über dessen Preis verhandeln. Eigentlich war jeder Arbeiter sein eigener Gewerkschaftler. Aber die Akkordarbeit war in der Regel auch eine Quelle des Hasses, um so mehr da die Arbeitgeber (die an bestimmte Submissionsbeträge gebunden waren) oft sehr unnachgiebig auftraten. So entstand ein Arbeitertypus, der sich durch Selbstbewusstsein und Selbständigkeit auszeichnete, schwer zu organisieren war und sich dann aber für die Richtung entschied, die ihm am ehesten Würde und Freiheit garantierte, die syndikalistische. Dass die syndikalistische Gewerkschaft unter gleichbleibenden Bedingungen am Arbeitsplatz dann doch von der Bildfläche verschwand, während andere Richtungen Mitglieder gewannen, ist ein Beweis mehr dafür, dass eine Arbeiterbewegung letzten Endes durch gesellschaftliche Umstände ausserhalb des Arbeitsplatzes determiniert wird. In Vlissingen wurde die Wirkung dieser Umstände noch dadurch verstärkt, dass die Werftarbeiter zwischen 1890-1920, wie eine detaillierte Untersuchung ihrer Mobilität zeigt, sesshaft geworden waren. In den holländischen Betrieben fanden sie nicht mehr so leicht wie früher Arbeit. Daher mussten sie versuchen, in Vlissingen selbst ihr Leben zu gestalten und dort ihre Interessen zu verteidigen.

Vertaald door Rolf Binner.

Cur
verw

Aa,
aang
196,
399,
1023
Aar
Aar
Aar
Aar
507,
acci
Act
(AT
Ada
Ada
'Ad
Ad
agit
Alb
Alb
Alg
'Al
gin
Alg
Alg
ton
Alg
433
Alg
Alg
(A
Alg
10
27
44
56
AM
AM
AM
20
24
11

Register

Cursief gedrukte namen verwijzen naar periodieken, cursief gedrukte getallen verwijzen naar de noten.

- Aa, pastoor P.G.W.J. v. d., 317, 340, 342
aangenomen werk, 111, 182, 185, 189-91, 196, 200, 204, 207, 221-2, 263, 373, 393-4, 399, 427, 433, 473, 487-91, 197-8, 373, 772, 1025
Aardenburg, 257, 272
Aartsen, J.J. v., 720
Aartsen, L. v., 235, 240, 272
Aartsen, T.J.C. v., 199, 220, 265, 280, 286, 507, 564
accijnzen, 33, 55, 120, 384, 756
Actie tegen aanhangige grondwetswijziging (ATAG), 858
Adamas, 203-5, 419
Adamse, W.A., 168, 365, 423
'Admiraal de Ruijter', 289, 301-2, 326
Adriaanse, mr J., 306
agitatiecomité tegen den oorlog, 365
Albarda, J.W., 309, 929
Alblasserdam, 492
Alg. afdelingsziekenfonds 'Walcheren', 440
'Algemeen Belang' (liberale kiesvereniging), 128, 228, 234, 272-3, 618
Alg. Bond v. Ambtenaren, 435
Alg. Bond v. het minder personeel der betonning en verlichting, 596
Alg. Ned. Bouwarbeidersbond, 377, 400, 433-4, 499
Alg. Ned. Chr. Ambtenaarsbond, 442
Algemeen Depot v. discipline, 157, 228
Alg. Ned. Diamantbewerdersbond (ANDB), 501
Alg. Ned. GeheelOnthouders Bond, 348
Alg. Ned. Metaalbewerdersbond (ANMB), 109, 112-3, 116, 205, 211, 219, 223, 241, 277-80, 285, 310, 369, 371-2, 394, 426-30, 445, 472, 485, 487, 490, 496, 499, 507, 534, 561, 773, 786
ANMB-afd. M'burg, 394, 829
ANMB-afd. Souburg, 829, 942
ANMB-afd. Vlissingen, 109-14, 138, 198, 200-2, 205-8, 217, 219, 221, 230, 233, 236, 241, 253, 262-3, 265-7, 272, 280, 303, 309-11, 338, 369-70, 373-4, 388, 394-9, 435, 440, 407, 596, 833, 836, 897, 940
Alg. Ned. TimmerliedenBond, 193-4, 215-6, 287, 310
ANTimB, afd. Middelburg, 193, 195, 214
ANTimB, afd. Vlissingen, zie: 'Helpt u zelf'
Alg. Ned. Typografenbond, 310, 435
Alg. Ned. Zeeliedenbond (ANZB), 261, 273, 282-4, 310, 323-4, 332, 339, 381, 551, 658, 801
Alg. Ned. Werkliedenverbond, 67-8, 74, 104-5
algemeen kies- en stemrecht, 93, 95, 103, 109, 112-6, 120-1, 152, 166, 168, 216, 228, 261, 287, 304, 309, 321, 337, 364, 379, 380, 385, 408, 411, 424, 446, 450-1, 504, 508
algemene werkstaking, 112, 172, 223, 238, 239, 245, 247, 251, 252, 325, 365-6, 424, 496
Almelo, 109
Amersfoort, 205
Aminzade, R., 464
Amoskeag, 466
Amsterdam, 22, 35, 45-6, 57, 60, 76-7, 80, 82, 84, 91, 100, 104, 106, 110, 125, 148, 163, 167-8, 170, 181, 187, 189, 198, 200-1, 216, 218-9, 234-5, 237-8, 246, 278, 291, 365, 375, 381, 391-3, 395, 406, 432, 441, 444, 449, 451, 487, 491, 493-5, 499, 368, 393, 411, 549, 561, 657, 675, 764, 775, 786, 857, 980, 1050
An-Archie, 444
Anarchist, 167
Andalusie, 29
Angeant, Gerard, 159, 195, 199, 205, 252, 262, 270, 273, 282-3, 322, 376, 356, 385, 411, 539, 657, 887
Angeant, Gerardus, 385
Angeant, Willem, 157, 175-6, 199, 201-3, 205-6, 220, 253, 263-4, 266, 441, 394, 395, 402, 410, 411, 442
Angeant-de Bruin, Johanna, 385
Angeant-v. Eck, Anna E., 385
Angeant-Louwerse, A., 200
Anker, W., 267-70, 279, 542

- Anseele, E., 78, 82, 84, 87, 125
 Ansing, W., 77, 84
 anti-militarisme, 119, 139, 156-7, 166, 169, 205, 223, 241, 245, 300, 327, 332, 355, 364-6, 383, 405, 407, 424, 261, 322, 275, 353, 614, 654, 849, 886
 Antimilitaristische Propagandaclub, 383, 405
 antirevolutionairen, 66, 78, 102, 107, 127, 148, 155, 234-5, 243, 245, 297, 299, 311, 314-6, 321, 356, 413, 458
 Anti-Rev. Partij (ARP), 126, 129, 151-2, 237-8, 273, 289, 295, 301, 306-8, 312, 314, 323, 345, 348, 391, 411, 414, 490, 850, 747
 Anti-Revolutionair Propagandablad, 301, 306, 315, 317, 325, 339, 617, 613
 Anti-Rev. PropagandaClub, 239, 243, 253, 311, 318, 325, 345
 anti-semitisme, 307, 436, 460, 922
 Antwerpen, 37-8, 40-4, 48, 74-5, 78, 234, 323, 49, 50, 221, 575, 889
 Apeldoorn, 117, 134
 Appel, H.J., 412, 491
 'Apollo', 330-1
 De Arbeid, 283, 697
 Arb. Jeugd Centrale (AJC), 383, 437, 440, 442, 930
 'Arbeiderspers', 436
 Arb. ver. v. lijkverbranding, 406
 Arbous, G., 441
 Argentinië, 465
 'Argus' (De Toekomst), 171, 176, 282
 'Argus' (boot), 469
 Ariëns, A., 380
 Arkel, D. v., 460
 armbestuur, algemeen en burgerlijk, 107, 238, 414, 451-2, 294, 883, 950
 armenraad, 451, 454
 Arnemuiden, 35, 46, 116-7, 123, 435, 492
 Arnhem, 137, 160
 'Asiatic Petroleum Company', 43
 Auer, J.U., 427
 Auer, P.F., 412
 Avondschool voor Handwerkslieden, 495
 Axel, 75, 149, 217
 De Baanbreker, 242, 246-7, 251-2, 256, 257, 261, 264, 269, 271-1, 275, 277, 280, 288, 295, 299, 301-2, 310-1, 314, 321, 324, 330, 349, 459, 479, 490, 547, 550, 570
 Baard, Jac., 410-4, 861, 862, 865, 870
 Baare, A.C. de, 304-5, 364, 379, 414
 Bach, J.S., 926
 Badplaats, 48, 457
 Bähler, L.A., 149
 Baels, A., 240, 252
 Bakhuizen v.d. Brink, L.W. v.d., 343
 Bakker, R. v. Zinderen, 164
 Bakker, Tj., 924
 Bakkersknechten, 196, 313, 389, 567, 804
 Bakoënin, M., 25, 26
 Baljé, C., 295
 'Baloeran', 469
 Banning, W., 437
 Barcelona, 29, 149, 7
 Barentsen, C., 925
 Bark, J.A., 138
 Barremans, A., 361, 469
 Bart, A. de, 317
 Bartelse, P.J., 456
 'Batavia', 44, 469
 Battus, 30
 Bax, W., 149
 Bayens, M., 511
 bazen, 89, 110-3, 171, 174, 185, 190, 197, 199, 200-1, 203-4, 221-2, 263-4, 319, 373, 471, 473, 475, 480, 482-4, 487-90, 496-7, 194, 197, 306, 484, 767, 1013
 Bebel, A., 120, 288
 Beckman, H.B. Wiardi, 27, 450
 Beek, Ten Harmsen v.d. (c.v.p. Middelburg), 595
 Beers, C. v., 337
 Beers, M. v., 926
 Beers, P.A. v., 211-2
 Beethoven, L. v., 438
 Beijerman, H.Chr., 294, 316, 458
 Bekker, R., 337
 Bel, E. v., 491
 Belderok & De Roo, Fa, 49
 Belfroid, A.J., 133
 België, 35, 39, 43, 47, 82, 245, 252, 422, 493
 Belgische loodsen, 40, 55, 75, 456, 459, 244
 'Belgisch Voordeel', 378
 Bell, D., 20
 Bellamy, Jacobus, 112
 Benée, J.L., 380
 Berdenis v. Berlekom, J.P., 456
 Berg, G.v.d. (Dumont), 441
 Berg, Jo v.d., 334, 336, 375, 406, 423, 446, 411
 Berg, Joseph v.d., 336, 375, 396, 507, 411
 Berge, C. v.d., 495

Bergen
 Bergen
 924, 92
 Bergm
 Berken
 Berlijn
 Berting
 Berwa
 Berwa
 Best, J
 Beuken
 Beun,
 Beusich
 Bevere
 138
 Beyé, J
 Biggek
 Bigler,
 bijbel,
 347
 Bijl, D
 Bijlaar
 Bil, M.
 Bilbao,
 Bilt, F.
 Bimme
 338, 27
 Bismar
 Bissche
 Blaricu
 Blaune
 Bleekro
 Blom, I
 222, 48
 Blum, J
 Blussé
 Bodder
 Bode, C
 'Der Be
 Boekho
 Bölsche
 Boer, A
 Boer, J
 Boll, F.
 Bolle, J
 bolsjew
 859
 Bond in
 Bond v.
 suikerb
 Bond v.

- Bergen op Zoom, 35, 70, 310
 Berger, J.A., 414, 434-41, 875, 878, 882, 924, 928, 930, 935
 Bergmeijer, J.A., 201, 203, 243, 352
 Berkers, mej. J., 157, 184
 Berlijn, 103, 421-2
 Berting, J.F., 431-3, 878
 Berwald, C., 304, 610
 Berwald-Velthuizen, mej., 304
 Best, John P., 37
 Beukenhorst, A., 475
 Beun, A., 627
 Beusichem, L. v., 224
 Beveren, Edmond v., 63, 78, 82, 84, 133, 138
 Beyé, J., 244
 Biggekerke, 316
 Bigler, R., 27, 464
 bijbel, 77, 90, 154, 174-7, 312, 334, 445, 505, 347
 Bijl, D., 712
 Bijlaard, G.J., 193, 265, 306, 564, 781
 Bil, M.A., 196, 212-3, 216, 239, 257, 388
 Bilbao, 37-8
 Bilt, F.N. v.d., 458
 Bimmel, Dirk, 180, 248, 256-8, 275, 335, 338, 278, 514
 Bismarck, 67, 508
 Bisschop, F., 412
 Blaricum, 287
 Blauner, R., 22, 469
 Bleekroode, A., 439-40
 Blom, D.J., 110-1, 113, 197, 201-2, 205, 222, 484, 410
 Blum, J.H., 243, 306-7, 313
 Blussé v. Oud-Alblas, P., 37
 Bodden, C.F.A., 359, 380
 Bode, C., 353
 'Der Boede', 314, 316
 Boekhout, M.A. v., 271-2, 284, 332, 546
 Bölsche, W., 333
 Boer, A.J.F. den, 332, 678
 Boer, J. de, 199, 203, 205, 410
 Boll, F., 465
 Bolle, J.C., 148, 456
 bolsjewiki, 48, 387-8, 409, 413, 465, 26, 28, 859
 Bond in de kledingindustrie, 379
 Bond v. arb. in het bakkers-, chocolade en suikerbedrijf, 382
 Bond v. arb. in openbare diensten en be-
 drijven, 378
 Bond v. ArbeidersZangverenigingen in Nederland, 337
 Bond v. Belastingbetalers, 874
 Bond v. chr. arb. in de kledingindustrie, 442
 Bond v. Christen-Socialisten, 417, 807
 Bond v. gemeentewerklieden, 381
 Bond v. Ned. Onderwijzers, 196, 300, 304, 306, 321, 339
 Bond v. Protestantsche Kiezers, 306
 Bond v. Vrijzinnigen, 308, 623
 Bond voor chr. prot. post- en telegraafbeambten, 312
 Bond voor Post- en telegraafbeambten, 196
 Bonebakker, J.W., 470, 485-6, 497
 'Bonn & Mees', 44
 Boo v. Uyen, W.A. de, 266
 bookmakers, 55, 294, 300-1
 Boot, Teun, 409, 687
 Borger, E.A., 70
 Borgesius, H. Goeman, 156
 Borgman, Onno, 331-2, 336, 676
 Borssele, 259
 Bos, A.J., 107
 Bos, P.C., 348
 Botbijn, P., 319, 322, 752
 Botting, A., 416, 874
 Bouman, P.J., 40, 358
 'Bouwkring', 192, 196, 209-10, 214, 235, 267, 376, 399-404, 431, 498, 537, 790, 846
 Bouwman, Carel, 250
 Bouwman, E., 324, 421
 bouwvakkers, 182, 187, 189, 192, 224, 325, 497-9
 Brabant, 38, 83, 239, 259, 398, 493
 Brakema, R.J., 46
 Brand, Q., 83, 90-1, 108, 120, 165, 189, 295
 Brand-Bekker, R., 437, 439
 Brander, J., 305-6, 623, 646
 Brannen, P., 469
 Brasch & Rothenstein, 40
 Breda, 159
 Bree, L.W. de, 50
 Bremen, 496, 994
 Bremer, F., 92
 Breskens, 33, 35, 435
 Brink, J. v.d., 262
 Brinkhuijzen, J.C., 353
 'Britannia' (hotel), 40
 'De Broederband', 237-9, 242, 259, 262, 274-7, 286, 305, 327, 333, 376, 382, 476,

- 553, 557, 558, 889
 Broek, H. v.d., 474
 Broekhoven, W. v., 259, 261, 266, 281, 290, 303, 310, 331, 338, 518, 536, 549, 689
 Broekman, J., 807
 'Bromo', 110
 Brouwer, J.J., 81-2
 Brouwershaven, 42
 Brouwerijen, 34, 47, 67
 Brown, R., 469
 Brugmans, I.J., 65
 Bruijlands, J., 441
 Bruijne, G. de, 778
 Bruinsma, Vitus, 123
 Brunswijk, 465
 Brussel, 82
 Büchner, L., 84, 333, 505
 Buisman, J., 480
 Buissing, Joh. L., 290, 341-2, 493
 'Bulgia', 237-8
 Bull, E., 28
Bulletin International, 325
 Burchardt, A. de Vos, 164, 199
 bureau v. arbeidsrecht, 272, 287-9, 312
 Burgeravondschoon, 495
 burgerwacht, 389-90
 Buuse, P.v.d., 495
 'Cacique', 391, 402
 Calatz, A., 336
 calculators, 488-9, 491
 Caljé, A., 193-4
 Callenfels, J. v.d. Beke, 65, 347
 Callenfels, M. v.d. Beke, 389, 460, 813
 Callier, bisschop A.J., 317
 Callier, A.J., 362
 Calmthout, A. v., 627
 Canada, 29
 Cannegieter, J.P., 438, 852
 Capellen, W. v.d., 441
 Cardiff, 189
 Carnot, Sadi, 172
 Caserio Santo, 172
 Castle Line, 40
 Centraal comité voor armenzorg, 155
 Centrale Bond v. transport- en havenarb., 310, 391, 435, 440
 Centrale Commissie voor ArbeidersOntwikkeling, 437
 Centrale Inlichtingendienst, 389, 411, 815, 864
 Chartisme, 422
 Chevalier, E.M., 107
 Chicago, 172, 200, 338
 Chili, 42, 465
 Chr. Arbeids-Secretariaat, 232, 636
 Chr. BesturenBond, 360, 379, 381, 388, 442-3
 Chr. Bond v. gemeentewerkliden, 379
 Chr. bond v. voedings- en genotsmiddele-narb., 442
 Chr. Bond voor Handels- en Kantoerbe-dienden, 379, 442
 Chr. Bouwvakkersvereniging (1901), 232, 270
 Chr. bureau voor arbeidsrecht, 312, 617
 Chr. comité voor winterlezingen, 444
 Chr. Fabrieks- en Transportarbeidersbond, 442
 Chr. gereformeerden, 55, 149
 Chr. Hist. Unie, 314, 411
 Chr. Jongeliedenver. 'Gelijk aan het Mo-sterdzaad', 343, 347, 727, 941
 Chr. Metaalbewerker, 445
 Chr. Metaalbewerdersbond (CMB), 265, 369, 394, 419, 426-30, 445, 770
 CMB-afd. Vlissingen, 221, 232-3, 265, 343, 370-1, 374, 388, 394-9, 411, 419, 426, 445, 781, 782, 833, 895, 897, 898, 943
 Chr. metaalbewerdersver. Vlissingen, 187, 202, 266, 280, 312, 369
 Chr. Nationaal Vakverbond, 388
 Chr.-Nationale Werkmansbond (CNWB), 150, 238, 244, 296, 312-5, 343, 348, 481, 596, 635, 942
 Chr. Plaatselijk Arbeids-Secretariaat (ChrPAS), 238, 240, 268, 272, 277-9, 291, 358-60, 481
 Chr. studieclub, 444
 Chr. Typografenbond, 379
 Chr. Ver. voor ontwikkeling, kunst en we-tenschap, 444
 Chr. Volksbond, 141-3, 145, 148, 453
 Chr. voorschot- en spaarkas, 315
 Clavel, F.F.B., 87, 146
 Clovis Hugues, 164
 Coevorden, 86
 Cohen, Alexander, 139, 248
 Colijn, H., 352
 collectes, 142, 147, 240, 329, 453, 402, 415, 484, 952
 collectieve arbeidsovereenkomst (cao), 272, 280, 377, 393, 399-404, 420, 431, 498, -788,

801, 884
 colportage
 Coltof, S
 Comité t
 68
 Comité t
 aan arme
 Comité v
 lutiegeva
 Comité v
 recht, 67
 Commun
 Commun
 (CPN), 4
 Confédé
 'Conrad
 Conscien
 Constan
 Cook, T
 coöperat
 153, 178
 287, 315
 291, 465
 De Coöp
 coöperat
 316, 640
 Coöpera
 Coperni
 Coppée,
 Cornelis
 143, 158
 203, 227
 431, 450
 216, 217
 495, 496
 Coronel
 Corthals
 Corvin,
 Coster, C
 Crispijn
 Croll, C
 Daalder,
 Daams,
 Dagelinc
 De Dage
 40, 382,
 512, 572
 De Dage
 Dalsum,
 Dalsum,
 Danz, P.

- 801, 884
 colportageverbod, 239, 295, 321, 482, 595
 Coltof, S.W., 248, 501
 Comité ter bespreking v.d. sociale quaestie, 68
 Comité tot het uitdeelen v. melk en eieren aan arme herstellende zieken, 453
 Comité v. Actie ter bestrijding v. het revolutiegevaar, 390
 Comité voor Algemeen Kies- en Stemrecht, 67, 82
 Commune, 65, 68, 75, 90, 172, 96, 346
 Communistische Partij in Nederland (CPN), 416-7, 420-2, 431, 887, 889
 Confédération Générale du Travail, 422
 'Conrad' (werf), 528
 Conscience, H., 341
 Constandse, Anton, 444
 Cook, Th., 48
 coöperatie, 68, 73, 79, 81-2, 92, 105, 149, 153, 178, 195, 237, 249-50, 257, 275, 285, 287, 315, 361, 404, 424, 431-4, 498, 503, 291, 465, 554
De Coöperatie, 69
 coöperatieve volkswasserij (Hogerzeil), 316, 640
 Coöperatieve Vrouwenbond, 889
 Copernicus, 86
 Coppée, F., 106
 Cornelissen, C. G., 25, 119-24, 130, 137-8, 143, 158, 165-7, 169, 173, 179-81, 186, 201, 203, 227, 245-6, 248-50, 325, 365, 423, 425, 431, 450, 457, 160, 504-5, 508-9, 214, 215, 216, 217, 220, 226, 339, 352, 365, 425, 487, 495, 496, 500, 505, 762, 891, 892, 1018, 1054
 Coronel, S., 77
 Corthals, I., 702
 Corvin, O. von, 333
 Coster, Ch. de, 77
 Crispijn (schoenmakersver.), 73
 Croll, C., 112, 120, 168
 Daalder, H., 95-6
 Daams, P., 401
 Dagelinckx, A., 270, 332, 431
 De Dageraad, 84, 205, 283, 305, 332-6, 338-40, 382, 386, 405-7, 414, 424, 441, 444-6, 512, 572, 684, 850, 851, 852, 889, 944
De Dageraad, 91, 165
 Dalsum, C.J. v., 100
 Dalsum, H.A. v. (Hulst), 354
 Danz, P., 428
 Darwin, Ch., 175, 505
 Deinse, J.F. v., 368
 Dekker, G., 362
 Dekkers, W.F., 266-7, 278, 280, 496, 562
 Delvoye, F., 189
 'Dempo', 469
 Denemarken, 28
 Deppe, F., 22
 Deptford, 39
 Dert, L.F., 408
 Deventer, 411
 Dhuy (uitgever), 456
 Dieleman, P., 243, 317
 Dijk, J.H. v., 187, 232-3, 264, 396, 1014
 Dijk, Ko v., 439
 Dijkstra, D., 233, 313, 293
 'Diligentia' (vergaderlokaal), 402, 431, 448, 461, 844, 931
 directe actie, 246, 249, 252, 270, 329, 338, 399, 420, 423-4, 428, 499
 Dis, L. v., 466
 Dishoek, de, 41
 Dissen, Ch., 259, 536, 549, 689, 819
 Dobbelaar, J., 145, 157
 Doema, 354
 Does, P. v.d., 197, 205
 Doleantie, 100, 126, 148, 175
 Domburg, 46, 48, 314-5, 400
 Domela Nieuwenhuis: zie Nieuwenhuis, Domela
 Dommissie C. Mzn, C., 743
 Dommissie T.Czn, C., 318
 Dommissie, C.P.L., 154, 187, 208, 39, 293
 Dommissie, Jac., 101
 Dommissie, J.C., 491
 Dommissie, J.P., 187
 Dongen, A.C.F. v., 194
 Donsen, J.C., 185
 Donsen, M.L., 232
 Doopsgezinde Broederschap, 80-1, 444
 'Door Eendracht Sterk' (timmerliedenver.), 214-5, 230-1
 'Door Eendracht Verbetering' (schildersver.), 214, 236, 240
 Doorn, J.A.A. v., 96-7
 Doorn v. Koudekerke, A.A. v., 211-2, 218, 228, 293, 296, 321, 353-4, 356-9, 361, 389, 409, 411-2, 743
 Doornebosch, J., 889
 'Door Oefening Uitspanning' (koor), 162, 340

- 'Door Vereeniging Verbetering' (timmerlieden M'brg), 192
 Dordrecht, 35, 37, 153, 201, 205, 239, 369, 426, 405, 773
 Dormaar, J.C., 69
 drank, sterke, 81, 88, 104, 106, 139, 173, 182-3, 204, 206, 210, 219, 221-2, 234, 242, 310, 329, 330-1, 337, 343-51, 478, 512, 262, 440, 489, 710, 712, 713, 718, 1003, 1031
 Dreischor, 318
 Driehuis, K., 336
 Dronkers, D.A., 928
 Drop, W., 324, 437-8
 Drucker, W., 137, 156, 874
 Dubofsky, M., 27-9, 395
 Dubois, P., 211, 213, 278, 362
 Düsseldorf, 205, 464
 Duijm, H., 357-60, 364, 930
 duinwaterleiding, 41-2, 296, 597
 Duisburg, 112
 Duitsland, 29-30, 35, 38-9, 46-7, 65, 67, 78, 108, 112, 201, 236, 248, 354, 365, 387, 389, 493, 503, 508, 511, 1041
 Dunk, H.W. von der, 352, 384
 Dunois, A., 496
 Duys, J.E.W., 307, 390
 Duyvis, C.A., 155, 452, 478
 Dvorak, A., 437
 Dyserinck, Johs, 72, 106, 112
 Eckhard, H.C., 399
 'Edam', 393
 Eeden, F. v., 247, 250, 327
 'De Eendracht' (handboogschutterij), 461
 'De Eendracht' (Reens/v.Eeden), 327, 483
 Eendracht Maakt Macht (kiesvereniging), 127, 228
 Eendracht Maakt Macht (toneelvereniging), 162
 Eenennaam, F. v., 405, 441
 Eenennaam, V. (vishandelaar), 361
 'Eenheids VakCentrale', 449
 'Eensgezindheid' (harmonie), 73
 'Eensgezindheid', Middelburgsche Meubelmakersver., 413
 'Een voor Allen en Allen voor Een' (havenarbeidersvereniging), 233-6, 238, 261
 'Eerste Hulp Bij Ongelukken', 352, 478
 De Eersteling, 80-1
 Egmond, J. v., 889
 Eigen Haard, woningbouwvereniging, 263
 Eigen Haard, woningbouwvereniging (M'burg), 148
 Eigen Hulp (coöperatie), 259, 274, 345, 358
 Eigen Hulp (werkl.ver. Goes), 105
 Eindhoven, 217
 Eisenstein, S., 439
 Elands, A., 133
 'Electra', N.V., 46, 402
 'Electro-Tinfabriek', 46-7, 211, 357, 391, 414
 Elferink, G., 223, 528
 'Elim' (lokaal), 347, 371
 Elkerbout, F., 779, 943
 Emig, B., 161
 Emmenes, A. v., 137, 155, 160, 167, 171, 239, 246-8, 223, 254, 295, 324, 325, 352
 Empel, ds M. v., 317
 Engeland, 20-1, 29-31, 38-40, 42, 44, 46, 48, 170, 173, 186, 201-2, 204, 353, 367, 422, 470, 482, 485-6, 189, 392, 402, 986, 990, 996, 1018
 ss. 'Engeland' (SMZ), 218
 Engels, F., 17, 19, 21-1, 27, 79, 88
 Engels, Jacq., 357
 Engen, H.J.H. v., 157, 353
 Engering-Spillner, H.C., 863
 Enka (A. v.d. Vlies), 309
 Enschede, 131, 133, 233, 258, 331, 411, 393
 Ent, C. v.d., 480
 Erkel, G. v., 214, 216, 223, 501
 erwten verlezten, 183-4, 419, 443, 500
 esperanto, 383
 Essen, 410
 Esser, B.H., 104
 'Excelsior' (Middelburgse muziekvereniging), 337
 'Excelsior' (vrij-socialistisch koor), 407, 441, 444, 853
 Exportslagerij, 39-40, 236, 243
 Fabian Society, 130
 Fanoy, J.C., 456
 Fed. v. tooneelverenigingen in Nederland, 329
 Feringa, ds (Steenbergen), 149
 Ferrer, F., 283, 336, 341, 407
 Feij, Chr., 176
 'Fijenoord', 258, 488
 'Fijnwerk', 47
 Fliers, J., 322
 Flipse, P., 444
 Flörenaes, J.F.E., 458
 Floralia, 71-2, 106, 125, 136, 450-1, 109,

- 183
 Florschütz, G.L.P., 104, 132, 228-9, 231, 234, 247, 457
 Florusse, L., 819
 Flürschheim, M., 215
 Fokker, E., 127, 148, 226, 456, 278, 511
 fooienselsel, 200, 222, 488
 Fortman, N.A. de Gaay, 40, 66, 100-4, 128-9, 154, 178, 455, 170, 171
 Fortuyn, J.A., 112, 126, 177
 François, P., 355, 572
 Frankrijk, 20-1, 25, 29, 47, 68, 78, 91, 121, 248, 270, 341, 365
 Franse Revolutie, 26, 76, 88-9, 93, 119, 149, 151, 172, 503-4, 506
 Franssen, J.J.R., 30
 Frech (pater), 482
 Fregeres, J.D., 187, 264, 165, 396
 Fret, meester, 35
 Freud, S., 446
 'Frisia', 485
 Frowein, P.C.F., 118, 137
 Gaaischieting, sociëteit, 73
 gaarkeuken, 136-7, 142, 144, 171, 353, 360-2
 Gabriëls, St., 273, 276, 282, 323, 361, 366, 396, 662
 Ganderheijden, H.J., 190, 196, 371
 Gapinge, 46
 garnalen pellen, 358
 Garvey, M., 505
 gasfabriek, 42, 46, 266, 296, 378, 381, 391, 408, 460
 Gasille, mej., 612
 Gasinjet, O.F.W.C.F., 388, 928
 gecombineerde vakvereniging (Middelburg), 185, 362, 413
 gecombineerde vakvereniging (Vlissingen), 185-7, 242, 263, 265-70, 280, 283, 322, 325, 367, 369-70, 372, 374-5, 533, 570, 573, 776, 780
 Gedeputeerde Staten, 451
 Geelhoed, M., 104-5, 206, 228-9, 247, 289, 295, 321, 457, 578, 595
 Geeve, H., 361
 Geill, L.F., 458
 Gelderland, 493
 Geleijn, J., 268-9
 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten', 131, 137, 142, 144, 163, 168, 171, 178, 186, 206, 241, 271
 'Gemeenschappelijk Belang' (chr. woningbouwvereniging), 58, 315-6, 430, 82
 Gemeentelijk WerklozenFonds, 291-2, 297, 310, 366-7, 369, 378, 765, 767
 gemeenteraadsverkiezingen, 120, 123, 128, 227, 262, 270, 272-3, 281, 288, 295, 306, 308-9, 316, 410-1, 415-6, 448, 224, 237, 579, 610, 621, 747
 Gemert, J. v., 444
 Genève, 465
 Gent, 78-80, 82, 90-1
 Gereformeerde Bond tot Verbreiding en verdediging der waarheid in de Ned. Hervormde Kerk, 455
 gereformeerde geheelonthoudersvereniging, 716
 Gereformeerde Kerk, 55, 148-9, 244, 443, 445-6
 gereformeerde meisjesvereniging, 936
 Gerhard, A.H., 438, 925
 Gerhard, Hendrik, 76, 93, 133, 137, 145
 Gerlach v. St Joosland, 314
 Geselschap, J.H., 455, 294
 Gesker, J.H., 171
 Geuns, A. v., 925
 Gewin, A.A.A.E., 134-6, 141, 146-7, 155, 178, 228
 Geijzen, J.G., 227
 Gheel Gildemeester, ds V., 141
 Ghijsen, M.C., 457
 Giele, Jacq. J., 51
 Giethoorn, 322
 Gilissen, P.J., 897
 Gillisen, G.C., 466
 Gist en Spiritusfabriek, 264
 Glasgow, 189
 Gobius du Sart, ds, 139, 160, 171
 Goedhart, (typograaf), 379
 Goedkoop, D., 474, 779
 'Goed Wonen', 58, 316, 417, 430
 Goeman, W., 319, 875
 'Goentoer', 219, 222, 474
 Goes, 53, 55, 70, 103-5, 117, 190, 205, 255, 389, 400, 480, 346, 388
 Goes, F. v.d., 26, 120, 123, 288, 438, 217, 223, 444
 Goetgeluk, J.P., 323-4, 829
 Goethe, 162
 Gogh, efficiencybureau V.W. v., 482
 Goldthorpe, J., 20
 Gorinchem, 159
 Gorter, H., 252, 319

- Goudsmit, Is., 382
 Graaf, M.H.P.M. de, 185, 389
 Graaf, H. v.d., 162
 'Grand Hotel des Bains', 40, 48, 125, 134, 161
 's Gravenhage, 50, 66, 75, 80, 82, 92, 109, 124, 141, 227, 268, 359, 384, 414, 499, 764
 Groede, 383
De Groene Amsterdammer, 930
 Groenendaal, H., 405, 415-6
 'De Grondwet', 306, 308
 Groningen, 83, 146, 281, 287, 751
Groninger Weekblad, 74
 Groot, Nic., 407
 Groot, ds Joh. de, 406, 444
 Grootjans, J., 461
 'Haardraade', 484
 Haarlem, 81-2, 92, 114, 133, 203, 219, 485, 528
 Haast, J.E.C., 411-2, 863
 Haasteren, L. v., 259, 266
 Haeckel, E., 505
 Hagedoorn, C., 122, 165, 167, 252, 221
 Hagenaars, W., 232, 361
 Hageveld, P., 209
 Hagoort, K., 104
 Hahn sr, A., 239
 Hal, A.C. v., 259, 262, 296-7, 299, 324, 357, 364, 412, 549, 598, 648, 819, 865, 878
 Hal-Loekemeijer, mevr. Van, 304
 'Hallelujah' (koor), 162
 Halsey, F.A., 488, 497
 Hamborn, 31, 214, 464
 Hamburg, 496
 Hamelink, A.M., 422, 851, 897
 Hamer, J. den, 272
 Hamer, M. Jac. de Witt, 67, 118, 123, 129, 457, 460, 100, 223
 hamers, pneumatische, 240, 474, 996
 Hamilton, R. F., 21, 25, 28, 30, 465, 499
 handelsavondschoon, 321
 Handelsschoon, 291-3, 299
 Hanewinkel, A., 269, 542
 Hannover, 465
 Hansweert, 139, 375, 829, 851
 Harder, I., 141
 Hareven, T., 30
 'Harmonie en Vriendschap' (typografen-ver.), 73
 Hartman, G.J., 70
 Hattem, D.W. v., 905
 havenarb., 49, 74, 93, 158, 211, 213, 217, 233-5, 237, 310, 361, 367, 381, 404, 414-6, 421, 435, 443, 466, 481, 442, 470, 882
 havengelden, 41-2
 Haveren, M. v., 897
 Havers, W., 172, 247, 571, 660
 Haydn, J., 437
 Hecke, I. v., 199, 203, 206, 394
 Hector, J.J.P., 46
 Heek, Fa v., 233
 Heek, F. v., 60, 61, 64
 Heemskerk, Th., 305-6
 's Heerenhoek, 403
 Heije, J.P., 108
 Heijermans, H., 327, 330, 337, 407, 437, 444
 Heijman, P., 213
 Heinenoord, 150
 Heinkenszand, 261
 Den Helder, 259
 Heldt, B.H., 76, 78, 104
 Helm, W.F., 266, 689
 Helmond, 217
 'Helpt u Zelf', 193-5, 206-7, 265
 Helsdingen, W.P.G., 113, 123, 284, 223, 547
 Hemmekam, M.J., 293, 588, 601
 Hendriks, J., 96
 Hendrikse, P.W., 271, 273, 284-5, 546
 Hendrikse-Angenent, mevr. W.P., 819
 Hengelo, 393
 Henry, E., 26
 Hensel, F.L., 361, 363, 390, 411, 412, 751
 Hermans, H.L., 46
 Hermans, L.M., 213, 249, 251, 261
 's Hertogenbosch, 30
 Herwig, J., 365, 273
 Herzen, A., 81
 Hess, Moses, 76
 Hijlaard, 139
 Hillinga, S.J., 412
 Hobsbawm, E.J., 18, 26, 29
 Höfelein, Th., 439
 Hoeflaken, J. v., 460
 Hoek, A. v., 205
 Hoek, W.A. v., 127
 Hoek v. Holland, 40
 Hoeland, A.F.P., 133
 Hoepen, J. v., 118, 158, 164-5, 212, 295, 324
 Hoeve, J. le Sage v., 107
 Hof, J., 844
 Hof, J.J., 322

Hofm
 Hofm
 Hoge
 305, 4
 Hoge
 Hoge
 349, 3
 'Holl
 'Holl
 Holle
 Holst
 Hond
 Hond
 416, 4
 Hond
 Hoof
 'Ter H
 Hoog
 Hoog
 'Hoo
 NCC
 'Hoo
 Hooz
 277, 2
 30, 44
 775, 2
 Hord
 Horr
 'Hosa
 Hou
 Houn
 Hout
 Hout
 Hout
 Hout
 Hou
 Hove
 Hovi
 Hub
 Hug
 Huijs
 Huiz
 Huiz
 Hulle
 'Hul
 Hulp
 229, 2
 Huls
 Hun
 Hunt

- Hofman, L., 324, 383, 897
 Hofman-Mieremet, mevr, J., 383
 Hogere Burgerschool, 35, 53, 291-3, 299, 305, 457-9, 756, 758
 Hogerhuis, gebroeders, 164, 207, 261
 Hogerzeil, H.C., 244, 311-6, 321, 344-5, 349, 353, 453, 455, 635, 636, 638, 709, 727
 'Holland-Amerika Lijn', 393, 486
 'Hollandsche Stoomvaartmaatschappij', 40
 Hollebrands, A.M., 118, 120, 124, 214, 217
 Holst, Henriëtte Roland, 173, 339, 416, 437
 Hondt, baas J.A. de, 481
 Hondt, meester J.A. de, 340, 383, 405-6, 416, 438, 445, 850, 852, 875, 944
 Hondt, M.G. de, 33, 474
 Hoofd, W.J. v.d., 83
 'Ter Hooge', 160
 Hoogerheide, C., 181
 Hoogerhuis, H., 580
 'Hoop der Toekomst' (onderafd. NCGOV), 347
 'Hoop op Zegen' (koor), 343
 Hooze, A.J.P., 157, 199, 204-6, 219-20, 266, 277, 279, 370, 372, 387, 419, 422, 424, 427-30, 445, 448, 484, 490, 437, 536, 561, 660, 775, 786
 Hordijk, A., 426
 Horreüs de Haas, G., 437
 'Hosanna' (koor), 343
 Houbaer, J.J., 232
 Houmes, J., 235
 Hout, I.S. v.d., 147
 Houte, H.J.B. v., 275, 851
 Houten, S. v., 98, 131, 223, 448
 Houthuis, P., 190
 Houven, G.v.d., 372
 Hoven, P.A. v., 259, 262
 Hoving, J., 383, 406, 806, 940
 Hubregtse, P., 241, 292, 314-5, 330
 Hugenholtz, F.W.N., 257
 Huijsmans, J.J., 133, 343
 Huizer, A., 217
 Huizinga, J., 232
 Hullebroek, E., 437
 'Hulp in Nood' ('Patrimonium'), 104
 Hulp in Nood, 107, 129, 140-7, 178, 195, 229, 299, 363, 453, 457
 Hulsebos, J., 149, 458
 Hulst, 354
 Hunnigher, Chr., 343, 347
 Hunting, pastoor J.P., 262, 317
 Huser, J.F., 483
 Huson, A., 235
 Huson, W.L., 1490, 196, 267, 296-7, 412, 415
 huurcommissie, 362
 Huyssen v. Kattendijke, W.J.C., 35
 IJsselmonde, 77, 272
 IJsselstein, C.A. van, 372
 IJzendijke, 331, 391
 'Imperial Continental Gas Association', 46
 'Indrapoera', 469
 Industrial Workers of the World, 27-8
 Instituut voor ArbeidersOntwikkeling, 437-9, 444, 925
 'Insulinde', 45, 469-70
 Internationale, Eerste, 65, 77, 80, 245, 121
 Internationale, Tweede, 352, 354-5
 Internationale Anti-Militaristische Ver., 241, 327, 331, 405, 424, 487
 IAMV-afd. Vlissingen, 487, 849
 Internationale ArbeidersAssociatie, 421
 Internationale Broederschap, 287
 Internationale Vrouwendag, 304, 364, 612, 758
 Italië, 420
 Iwanowo-Woznesensk, 465, 26
 Jacoby, J., 79
 Jamaica, 505
 Jansen Vreeling, H., 322
 Jansen Vreeling-Lubsen, mevr., 335
 Janssen, P.A., 114-6, 205, 207
 Janszen, J., 197
 Jantzen, A., 277
 Japan, 469
 'Java', kruiser, 368
 jazz, 926
 Jekaterinoslav, 465, 980
 Jeronimus, A., 274
 Jezuïeten, 75, 334
 Jezus, 77-8, 89, 94, 139, 150, 169, 174-7, 260, 269, 505
 Joll, J., 173
 Jones, G.S., 21, 175, 422
 Jong, Albert de, 886
 Jong, B.S. de, 394, 662, 827, 829
 Jonge, C. de, 331
 Jonge, J.G. de, 289-90
 Jonge v. Ellemeet, J.L. de, 78
 'Jong Leven' (kinderkoor), 407
 Jonker, ds (Middelburg), 455
 Joosse, A., 223

- Joosse, J.J., 215-6, 239, 257, 276, 282-3, 324, 326-7, 330, 334, 348, 365, 403, 410-1, 431-2, 434, 441, 448-9, 570, 662, 878, 913
Journal des Débats, 169
 Juliana, prinses, 318, 331-2, 349
 Jura, 27, 464
 Jurry, G., 299
 Kaart, Charlotte de, 241
 Kaart, Frits, 131-2, 137-8, 157, 164-5, 167-8, 181, 211, 213, 222-3, 233, 235, 239, 240-242, 252, 257-8, 261-4, 273-4, 277, 282-4, 330, 407, 507, 224, 240, 241, 444, 484, 557, 571
 Kaart jr, F.A. de, 897
 Kaart, J.F. de, 241
 Kaart, Mattheus de, 407, 410, 441, 667
 Kaart-Naerebout, Cornelia de, 241, 571
 Kalbfleisch, C.A., 136, 289, 293, 297, 578
 Kam, L. de, 183, 230
 kamer v.d. arbeid voor de bouwbedrijven, 230-2, 268-70, 402, 463
 kamer v.d. arbeid voor de metaalbedrijven, 230, 257
 kamers v.d. arbeid, 228, 230, 291-2, 404
 Kamermans, Th., 235
 Kamstra, F., 327, 407
 Kant, I., 503
 Kappeijne v.d. Copello, J., 78, 102
 'Karma en Reïncarnatie Legioen', 806
 Kastelein, B.P., 396
 Kastelijn, W., 471, 473, 481, 489
 Kater, K., 102-3, 153, 233
 Kate, ds W.A.B. ten, 407, 443
 Katholieke Sociale Actie, 245, 317, 341, 444
 Kautsky, K., 19, 266, 288, 308, 444
 Kautz, E., 44, 47
 Kemeling, H., 434
 Kerdijk, A., 68
 kern, 265, 277, 279-80, 306, 368-70, 393-4, 425, 528, 767, 771, 781, 827, 828
 Kern, H., 20-1, 466-9, 471, 473, 480, 499
 Kerr, C., 20, 456
 Ketting, mej., 612
 Keuchenius, L.W.C., 153
 Keynes, J.M., 441
 kiesgerechtigden, 116-7, 209, 223, 225, 243, 302, 306, 308, 458-9, 448, 452, 621
 Kievits, M.P., 212
 Kinderdijk, 44
 damescomité 'Kindervoeding', 299, 344, 362-4, 453, 252, 955
 Kingmans, J.L.G., 137, 147, 203, 276, 344
 Kingsley, C., 151
 Klaarhamer, P.W.J., 149
 klassebewustzijn, 17, 19, 20, 22, 74, 253, 508
 Kleinhens, H. Engelsman, 65, 69, 71, 137
 'De Kleine Stem', 439, 927
 Klene, J., 258
 Klerk, C.A. de, 196, 213, 401, 404, 421-2, 434
 Klift, P.J. v.d., 283, 332, 348, 375, 572, 685
 Klijberg, Fa Gebroeders, 47, 140, 391, 408, 414
 Klijberg, H.A.J., 107
 Klijnsoon, F.C., 83
 Klip & Jolmers, V.d., 394
 Klompe, J., 318
 klompen verstrekkings, 229, 299, 363
 Kloosterman, E., 312
 Kloosterman, L., 401
 Kloosterman, P., 185
 Kluge, A., 246
 Knippenberg, H., 18
 Kocka, J., 64
 Koekebakker, J., 272, 500, 549
 König, A.R., 266, 272, 303, 310-1, 382, 435-7, 535, 691, 738, 922
 Kok, David de, 406, 851
 Kok, G.A. de, 187, 472
 Kol, H.H. v., 139, 168, 255, 280, 284, 325, 511, 565
 Kolakowski, L., 91
 Kolthek jr, H., 409, 411, 415-7, 858, 859, 861, 878
 Kolthek-Timmer, mevr., 415-6, 889
 Komintern, 421
 kommunistisch-soc. vereniging, 180-1, 230, 265, 282-3, 304, 407
 'Koningin Regentes' (SMZ), 218-9, 766
 'Koningin Wilhelmina' (SMZ), 766
 koningschap, 63, 67, 69, 71, 75, 77, 84, 89, 103, 125, 133, 135, 147-8, 172, 239, 265, 318, 416, 503, 277, 390, 865, 927
 Kon. Nationaal Steuncomité, 356, 373-4, 737
 'Kon. Paketvaartmaatschappij', 486
 Koog a/d Zaan, 241
 Kooistra, A., 196, 206, 217
 Koomans-Timmer, mevr., 383
 Kornmann, J.C.C., 323-4
 Korteweg, A., 197

- Kortgene, 124
 Kotte, G., 133, 135, 186, 233, 243, 249, 468
 Koudekerke, 46, 159-60, 314, 439, 216, 305
 Kousemaker, J.P., 289
 Kouwenoord, H., 930
 Krabbendijke, 190
 'Kracht door Vereeniging' (schildersgez.ver.), 195-6, 206
 Krahmer, A.F., 107
 Krieken, G. v., 202, 205
 Krijger, G., 362
 Krijger, J.J., 209, 211, 402
 Krijthe, H.C., 85-7
 Kropotkin, P., 25, 165, 365
 Krug, C.J., 214, 216, 240-1, 252, 331, 378, 483, 485
 Krug, M.J., 187, 232
 Kruijff, W. de, 103
 Kruijswijk, ds., 287
 Kruijt, J.P., 55-6, 64, 96-9, 174, 505, 807
De Kruispin, 336
 Kruithof, K., 388
 Kruize, M.W., 258, 266, 338, 689
 Krupp, F., 37-8, 40, 42, 43
 Kruseman, F. Polman, 456
 Kuiler, J., 438, 926
 Kuiper, C.J., 278
 'Kunst aan het Volk', 331
 'Kunst naar Krachten', 337
 Kuyper, A., 78, 97-8, 100-1, 103, 129, 149-53, 184, 187, 235-9, 243, 248, 450, 286
 Kuyper, R., 355
 Kuijpers, G.B., 68
 Kwadendamme, 258
 Lademacher, H., 17
 Laernoës, M., 46-7, 301, 355, 357-8, 360, 362, 391, 412-3, 439, 739, 871
 Laernoës jr, P.G., 243, 389, 419, 442, 813
 Laernoës sr, P.G., 104, 598
 Lameijn, C.J., 690
 Lameijn, J.W., 917
 Landelijk agitatiecomité tegen den oorlog, 365
 Landelijke Fed. v. Arb. in de Voedings- en Genotsmiddelenindustrie, 382
 Landelijke Fed. v. Bouwvakarb. (LFvB), 322, 376-7, 380, 399, 419-21, 431, 434, 448-9, 790, 860, 884
 LFvB-afd. Vlissingen ('Door Samenwerking Verbetering'), 377, 399-404, 419, 421-2, 431-3
 Land. Fed. v. Metaalarb., 220, 267, 277, 322, 369, 370-1, 374-5, 381, 394-9, 419-20, 421-2, 561, 573, 770, 773, 775-6, 786, 829, 832-3, 878, 884, 889
 Land. Fed. v. Rev. Socialisten, 408, 657
 Land. Fed. v. Soc. Anarchisten, 421
 Land. Fed. v. Timmerlieden, 267
 Land. Fed. v. Transportarb., 381, 391, 421, 424, 435, 448, 882
 Land. permanente cie v. crisismaatregelen in de metaalind., 371-2
 Landmeter, J. de, 445
 Landsman, P., 100, 254
 Lane, David, 465
 Lange, J.L.A. de, 180, 211, 239, 241, 247-52, 261-3, 270, 274-9, 282-3, 286, 290, 292, 294, 323, 330, 332, 335, 354, 364-6, 410, 505, 507, 508, 557, 561, 571, 764
 Lankhout, C., 440
 Lansen, A.J., 33, 35, 57, 72, 74-95, 102-3, 106, 108, 110-1, 114, 157, 170, 172-3, 176, 179, 199, 204, 245, 283, 303, 335, 385, 423, 446, 450, 460, 485, 488, 502-4, 119, 125, 128, 130, 133, 137, 143, 147, 149, 156, 182, 187, 189, 209
 Lansink jr, B., 360, 375-6, 420-1, 423, 859
 Lansink sr, B., 763, 788
 leerschool (Middelburg), 214
 leesclubs, 436
 Leeuwarden, 68
 Leeuwenburg, A.P., 259, 271-81, 284-5, 287, 290, 292, 296, 547, 550, 551, 560, 571, 575, 649
 Leeuwenburg jr, L., 483
 Leeuwenburg sr, L., 111, 197, 221, 481, 483-4
 Legemate, B.L., 166, 170, 195, 327, 336, 375, 396, 507, 330
 'Leger des Heils', 175-6, 348, 440
 Lehnig, A., 447
 Leien, J. v., 545
 Leijé, J.W. v.d., 112, 187, 194, 208
 Leipzig, 24, 84
 Lenin, V.I., 18-9, 25-6, 114, 387-9, 490, 508, 810, 859
 Leo XIII, 184, 202
 Leo-Vereeniging, 340
 'Levenslust' (volkstuintjesvereniging), 285, 495, 778
 Lewis, O., 28
 Leydesdorff, L., 243

- Liberale Unie, 126, 128, 228
Licht en Waarheid, 120, 122, 167, 252, 216, 323
 Liebknecht, Karl, 355
 Liebknecht, W., 79, 81, 503, 215
 Ligt, B. de, 409
 Ligthart Schenk, Fa, 408
 Lijnden, W.A. v., 160, 168, 172
 Lijphart, A., 95-6
 Limonard, Ch., 133
 Lindeijer, G.F., 287-90, 296-8, 304-5, 307, 310, 312, 314-6, 323-4, 339, 354-7, 359, 362-3, 374, 387, 390, 412-5, 576, 580, 581, 623, 627, 663, 733, 738, 739, 743, 774, 810, 858, 878, 928
 mevr. Lindeijer, 304
 Linden, M. v.d., 418
 Lipset, Seymour Martin, 20
 Lissenburg, W., 690
 Littooy, A., 149-50, 155
 Littooy, N.V. (uitgever), 456
 Lockwood, D., 60
 Le Locle, 465
 Lodder, A.C., 232
 Lösche, P., 27
 Lohman, A.F. de Savornin, 155, 187
 Lommers, J.C., 285
 Londen, 35, 38-9, 131, 133, 151, 285
 Loo, J. v., 362
 loodsgelden, 40-1, 50
 loodswezen, 259, 303-4
 'Looft den Heer' (koor), 343, 461
 Loois, A., 212, 228-9, 452
 Loois, J., 184, 209, 211-2, 269, 401
 Loon naar Werk (M'burgse cie), 73
 Loos, J. v.d., 111
 lotelingen (militaire dienst), 262
 Louman, H., 71, 105, 110, 126, 457, 181, 182, 194
 Louwerier, W.A., 134, 202, 206, 208, 232
 Louwerse, P., 106
 Lucas, E., 21, 28-31, 175, 213, 464
 Lucasse, C., 124, 227, 235, 243, 277
 Luitjes, T., 233, 247
 Lukács, G., 17-20, 23, 4
 Luteijn, H., 383
 Luxemburg, R., 173
 Maagdenberg, W., 84
 Maas, P.F., 260
 Maastricht, 260, 223, 244, 261, 363, 393
 'Maatschappelijk Hulpbetoon', 419, 883
 'Maatschappij tot Exploitatie v. Gronden', 48, 68
 Maatschappij tot Nut v. 't Algemeen, 315, 338
 Mably, G.B. de, 503
 Mackay, A.E., 129
 Mackay, J.H., 25
 Madlener, L., 448
 Maitron, J., 27
 Malatesta, E., 469
 Maldegem, 75
 Mallet, S., 20
 Man, J.C. de, 456
 Manchester (NE, USA), 30, 466
 Mann, M., 20, 173
 Mannoury, G., 319-21, 333, 353, 364-6, 651, 654, 764
 Manse, T., 297, 318, 339, 341, 358, 361, 389, 412
 Marcas, A. de, 391
 marechaussee, 212-3, 218, 229, 238, 261
 Marijs, J., 379, 931
 marine, 44, 118, 134, 147, 259, 312, 367, 391, 405, 439, 470, 485, 500, 63, 256, 385, 518, 654
 marinewerf, 34-5, 37
 Marinissen, Janus, 270, 275-6, 280, 282-3, 322-4, 327, 330, 334, 336, 366, 371-2, 374-5, 381, 396, 448, 460, 507, 570, 571, 573, 662, 781, 897
 Marken, J.C. v., 186
 Markmann, Chr., 375, 399, 889
 Martin, W.H., 45, 197, 205, 478
 Marx, K., 17-23, 27, 64, 79, 88-9, 119-21, 161, 165, 503, 505, 444
 Masee, C.E., 118
 Maters, C., 374
 Maters, H., 375
 matrozen, 216-9, 229
 Maurice, F.D., 151
 Meer, F. v.d., 243
 Meer, H.J. v.d., 46, 227, 243, 511
 Meerendonk, inspecteur v., 239, 279
 Meertens, P.J., 50-1, 157, 255
 Meeuwse, M., 311-2, 617
 'De Meiboom' (brouwerij), 34, 47
 Meij, J. de, 259, 261-2, 284, 289, 296-300, 303-4, 310, 315, 323, 338-40, 355-7, 412, 436, 439, 448, 518, 598, 607, 611, 739, 819, 850, 878, 932
 Meijboom, J., 234, 470

Meijer, 196, 200
 meivier, 325-7, 3
 Mendel, mensjev
 Mentinl, 401
 Mercke, Mercke
 'Mercur, Mes, A.
 Mesdag, De Met
 De Met, metaalb
 325, 451
 Metaalb, Methöf
 Mets, P.
 metsela, 218, 237
 499
 Meulen, Mexico,
 Mey, H.
 Meyerb, Mezger,
 Michel, Michiel
 Middelb, 71-2, 74,
 31, 138,
 168, 172
 204-5, 2
 238, 241
 266, 267
 312, 316
 348-50,
 389, 396
 450-1, 4
 501, 506
 781, 517
 689, 716
 957
 Middelb, 148, 208
 Middelb, 71-2, 98
 142-4, 1
 133, 232

- Meijer, Jo, 909
 meivieringen, 106, 131-3, 138, 163, 178, 196, 200, 206, 239, 242, 246, 262, 270, 283, 325-7, 331-2, 336-7, 407, 440, 441, 865
 Mendels, M., 513
 mensjewiki, 436, 465
 Mentink, C.D., 133, 185, 235, 277-8, 317, 401
 Merckens, H., 104, 200
 Merckens, P., 300, 339, 391, 412, 767, 783
 'Mercurius', 292, 319, 378, 586
 Mes, A., 49
 Mestdag, De Vey (drukkers), 47, 176, 617
 De Metaalarbeider, 421, 484
 De Metaalbewerker, 201, 278, 429, 490
 metaalbewerkers, 49, 182-3, 196, 224, 322, 325, 451
 Metaalbond, 392, 399, 426, 428
 Methöfer, J.C.Ph.H., 431-3, 157, 913
 Mets, P.L., 34
 metselaars, 145, 187, 190-1, 196, 209, 212-4, 218, 237, 241, 267, 269-70, 322, 399, 433-4, 499
 Meulen, Ph.H. ter, 256-7, 513
 Mexico, 465
 Mey, H. v.d., 123, 129, 460
 Meyerbeer, G., 437
 Mezger, dr J., 48
 Michel, Louise, 91
 Michielse, H.C.M., 305
 Middelburg, 22, 33, 35, 41, 46, 49-55, 68, 71-2, 74, 78, 103-4, 114-7, 120, 122-3, 127-31, 138, 140-3, 145, 148-51, 158, 160, 165-6, 168, 172, 179, 183-5, 191-2, 195-6, 198, 204-5, 211, 213, 218, 226, 228, 230-1, 236, 238, 241, 246-7, 251-2, 255-6, 258, 260, 262, 266, 267-9, 271, 273-5, 280, 291, 306-7, 309, 312, 316-7, 321, 323, 325, 328, 330-1, 336-7, 348-50, 353-5, 358, 361, 366, 368, 379, 385, 389, 396, 403, 406, 410-1, 417, 434, 438-9, 450-1, 453, 455-6, 459-64, 487, 491-3, 499-501, 506-7, 51, 77, 263, 346, 383, 476, 479, 781, 517, 549, 572, 580, 595, 612, 627, 686, 689, 716, 720, 748, 770, 829, 836, 930, 944, 957
 Middelburgsche Bestuurdersbond (MBB), 148, 206, 268, 274, 436, 413, 512
 Middelburgsche Courant, 31-2, 62, 65-8, 71-2, 98, 103, 118, 123, 126-7, 132, 138, 140, 142-4, 153, 159, 169, 226, 228, 456, 85, 108, 133, 232, 435
 Mieremet, F.W., 109, 113, 191, 201
 Mieremet, J., 254
 Mieremet, L., 92, 108-11, 114, 117-8, 120, 123, 137, 139, 147, 157, 160, 163, 165-8, 181, 242, 283, 324, 331-2, 334, 338, 348, 383, 405-6, 458, 507, 189, 203, 207, 217, 224, 254, 300, 322, 323, 539, 684, 849, 852, 913
 Mierop, L. v., 287
 Mill, J.S., 151
 Milot, Ch., 133, 185
 Mitchell, John, 252
 Moeliker, W., 131, 158, 240, 300
 Mönchen-Gladbach, 30
 Moerland, J., 212, 241, 275-6, 322, 416
 Moleschott, J., 505
 Molière, 326
 Moll, G., 400-4
 'Momus', 326
 Monatte, P., 496
 De Monchy & Van Rossem, Pakhuismees-teren, 38, 42
 Montagne, I., 69, 107
 Mooney, T., 388
 Morelly, 503
 Morris, W., 85, 174, 251, 144
 Mortier, C., 136, 141
 Moskou, 421-3, 465, 26
 mosselen koken, 358
 Mozart, W.A., 326
 Müller, Wm H., 38
 Mulder, Cas, 484
 Mulder, Casper, 694
 Mulder, H., 176
 Mullié, J., 255, 338, 511
 Multatuli, 60-2, 76-7, 114, 163, 177, 199, 332, 334, 336, 383, 441, 457
 'Multatuli' (toneelvereniging), 164-5, 168, 199, 326, 329, 348
 Munck, N. de, 918
 Munster, G. v., 450
 Muyden, A. v., 187, 368
 Naaktgeboren, M., 404
 Na'aman, S., 76
 Naar het Licht, 334
 Naerebout, A., 176
 Naerebout, A.C., 138, 199
 Naerebout, Frans, 80
 Napoleon, 33
 Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), 200, 209-10, 213-8, 223, 234, 241-2, 245, 248,

- 252-3, 267, 270, 285, 322, 324, 332, 365, 375, 391, 415, 420-2, 431, 400, 407, 425, 494, 501, 507, 533, 540, 545, 559, 788, 887
 Nationale Bond tegen Revolutie, 439
 Nat. Chr. Geheelonthoudersver., 347, 716
 Nat. Bond v. Handels- en Kantoorbedien-
 den in Ned., 196
 natuurkundig gezelschap (Middelburg),
 461
 'Nederland' (SMZ), 219
De Nederlander, 153
 Ned. Aannemersbond, 399, 401-4
 Ned. Anti-OorlogRaad, 355, 733
 Ned. Bond voor Alg. Kies- en Stemrecht,
 109, 114-7, 119, 122, 205, 211, 214
 NBAKS-afd. Middelburg, 115, 206, 214,
 217
 NBAKS-afd. Terneuzen, 117-8, 124, 209,
 214, 217, 225
 Ned. Bond v. Arb. in Handels- en Tran-
 sportbedrijven, 378
 Ned. Bond v. Arb. in het Bakkers-, Choco-
 lade- en suikerbedrijf, 281
 Ned. Bond v. Oud-Onderofficieren, 135
 Ned. Chr. Bouwvakarbeidersbond, 377,
 400-4
 Ned. Chr. Bouwvakarbeidersbond, afd.
 Vlissingen, 377, 379-80, 390, 399-404, 433,
 445
 Ned. Chr. Opzichters- en Tekenaarsbond,
 442
 Ned. Chr. Vrouwenbond, 936
 Ned. Metselaarsbond (NMetsB), 196, 213,
 387
 NMetsB-afd. Middelburg, 423
 'Ned. Petroleum en Asphalt Maatschappij',
 46-8, 381
 Ned. R.K. Bouwvakkersbond "St Joseph",
 380
 Ned. ScheepsbouwMaatschappij (NSM),
 45, 474, 482, 486-7, 494, 496, 393, 776
 Ned. Scheeps- en BootwerkersBond, 234
 Ned. Sigarenmakers- en Tabaksbewerke-
 bond, 310
 Ned. Vereeniging tot Afschaffing v. alcoho-
 lische dranken, 337, 348, 489
 Ned. Ver. v. Fabrieksarb., 378, 435
 Ned. Ver. v. Spoor- en Tramwegpersoneel,
 596
 Ned. Ver. v. Werkgevers, 277
 Ned.Herv. diakonie, 100, 107, 155, 188,
 199, 316, 330, 343-4, 346, 443, 452-3, 78,
 708
 Ned. Hervormde Kerk, 55, 101, 148, 151,
 154, 178, 244, 307, 316, 334, 343-5, 406-7,
 443, 455, 502, 709, 813
 Ned. Luthersch Werkliedenverbond 'Maar-
 ten Luther', 443
 Ned. Oost-Indië, 104, 259, 272
 Ned. Syndicalistisch Vakverbond, 422-3,
 448, 914
 Ned. Verbond v. Vakverenigingen (NVV),
 102, 262, 266, 306, 309, 321, 323-4, 367,
 381, 386, 388, 391, 405, 420, 442, 450, 496,
 887, 918
 Neef, C. de, 149
 Negt, O., 246
 Netelenbos, ds, 388
 Nietzsche, F., 694
 Nieuwenhuis, F. Domela, 25, 66, 77-8, 81-
 2, 84-6, 88-9, 92, 94, 97-8, 104, 106, 109,
 112, 114, 118, 120-2, 124-5, 131, 133-5, 137,
 139, 151, 155, 163, 165, 168-70, 172-4, 177,
 180-1, 200, 239, 242, 247-8, 251, 255, 257-8,
 283, 332, 338, 348, 365, 375, 387, 450, 502-
 6, 508-9, 511, 7, 130, 133, 137, 138, 149,
 203, 261, 322, 338, 346, 487, 552, 557, 571,
 662, 858, 860
 Nieuwenhuis, Johanna Domela, 322
 F. Domela Nieuwenhuis-Fonds, 324, 662
 F. Domela Nieuwenhuis-Monument, 441,
 411
 Nieuwenhuis, Joan, 74, 139
 Nieuwenhuize, Joh., 408
De Nieuwe Tijd, 304, 576
 'De Nieuwe Waterweg', 427
 Nieuwkuijk, R.G. v. (Motor), 294, 306,
 318-9, 353, 358-9, 362, 382, 389, 621
 Nieuwland, 46, 117, 123, 139, 160, 171, 269,
 209
 Nieuw-Malthusiaansche Bond, 134, 149,
 335, 512, 246, 686
 'Het Nieuws v.d. Dag', 445
 Niftrik jr, J.G. v., 42-4, 46-8, 57, 239, 243,
 266, 273, 289-301, 306-7, 315, 318-9, 321,
 334, 360-3, 411-2, 415, 458, 460, 747, 750,
 863
 Niftrik, P.H. v., 57
 nihilisten, 78, 91
 Nijmegen, 260
 Nobels jr, C.J., 244, 176, 293
 Nolan, M., 464

- Nolthenius, H.P.J. Tutein, 125, 134, 136, 144, 146, 155, 169, 171, 211, 345-6, 452, 458, 250
 Nolthenius-V. Haefen, mevr. Tutein, 136, 453
 Nolting, P., 234-5
 Nonhebel, G.K.A., 925
 Nooijer, J. de, 348, 416
 Noord-Beveland, 127, 232
 Noordenbos, O., 175
 Noord-Holland, 83, 259, 493
 Noordwolde, 411
 Noorwegen, 28
 Noppen, C.D. v., 403-4
 'Norddeutsche Lloyd', 40
 Normalisatiebureau voor Arbeidszaken in de Metaalnijverheid, 392, 487
De Notenkraker, 339, 697
 'Nut en Sport' (konijnen- en pluimveevereniging), 844
 Nutsspaarbank, 315
 Ockenburg sr, A.J. v., 229, 458
 'Oefening baart Kunst' (toneelver.), 105, 137, 162, 164, 193, 200, 326
 'Oefening en Genoegen', 162
 'Oefening na den Arbeid', 331-2
 Oenen, G.J. v., 51
 Ogterop, A., 256, 262, 271, 281, 284, 287, 566
 Oldenzaal, 125
 Olm, A. v., 158, 180, 199, 257, 259-60, 352, 445, 514, 515
 Onafhankelijke Soc. Partij, 448
 Onderdijk, J., 49, 255-6, 411
 Onderdijk, L., 49, 256, 272-3, 275-6, 555, 566
 'Onderlinge Hulp' (timmerliedenfonds), 195, 323, 367
 'Ons Belang' (fabrieksver.), 279-80, 285, 322
 'Ons Genoegen', 70, 72, 133, 135, 290, 331, 108
 'Ons Huis' (Middelburg), 148, 179, 451, 457
 Onsmann, W. Inte, 327, 436, 922
 'Ontwaakt' (koor), 441
 'Ontwaakt bij tijds' (kolenver.), 105
 'Ontwikkeling', arbeiderskiesvereniging (Middelburg), 194, 255, 511
 'Ontwikkelt uw talent' (toneelvereniging), 941
 'Onze Vloot', 300, 352
 Oorschot, G. v., 239
 Oorschot, G.A. v., 383, 448, 483, 944
 Oorschot, L.P. v., 239, 241, 257, 262, 270, 278, 280, 283, 292, 327, 332, 336, 361-2, 374, 382-3, 405, 407, 410-8, 427, 441, 444-5, 448, 483, 562, 667, 672, 807, 850, 865, 870, 878, 889
 Oorschot, mevr. v., 889
 Oost Lievense, P.B., 229
 Oostburg, 124, 257
 Oostende, 42, 48
 Oostenrijk, 352
 Oostkapelle, 46, 283
 Openbare Leeszaal en Bibliotheek, 280, 339-40, 349, 351, 382, 405, 697, 698, 726
 opperlieden, 191, 267, 270, 322, 377-8, 399-400, 434, 499
 Opper Silezië, 28
 'Oranjesbond', 318, 461
 Orbaan, C., 437
 Orelia, J.M.B., 92, 108, 11-2, 137-8, 189, 224
 Ortt, Felix, 170, 332
 Os, J. v., 205
 Oslo, 496
 Oss, 211, 236
 Ossewaarde, J., 261-2, 270-3
 'Ost-Afrika Linie', 40
 Oudegeest, J., 102, 217, 240, 262
 Ouden, den (caféhouder), 345
 Oudens, F.P., 116-20, 124, 166, 209, 210, 213, 214, 216, 225, 268, 575
 'De Oude Vriendschap', 68, 70, 143, 161, 163, 239, 242, 283, 289, 314, 329-30, 333, 389, 406, 940
 Ouwerkerk, 257, 580
 Overijssel, 83
 Overweel, G., 362
 Ovezande, 403
 Paap, notaris J.C., 356
 Paasse, Jacob, 205
 Paasse, J.J., 199, 205-6, 411
 Pabon, ds, 851
 Pannekoek, A., 320, 339
 'Pantserkruiser Potemkin', 439
 Pape, C., 416, 802
 Parent, G., 436
 Parijs, 39, 113, 121, 131, 149, 181, 249, 889
 Passtoors, W.C.J., 133, 184
 Pater, B. de, 19

schappi;
Putte, C.
Quack,
Queens
Quispel
Raad, J.
Raalte,
Raalte,
Raalte,
Raalte,
Raalte,
4, 136, 1
271, 272
458, 444
Raalte,
Raamsd
Radema
Radersn
Radicaa
Rapaille
Ratelba
rational
Ravach
Raveste
Recht d
Recht v
118-9, 1
169, 17
Redeke
Ree, N.
Reens,
Reesse,
Regout
Regt, A
Reid, A
Reissig
Religie
Remsch
Rengs,
Renzsch
Rerum
Reus, C
Rev.-So
Rev.-So
Rev.-So
Reijnde
Rhoon
Ribbin
Ridder
Ridder
Ridder

- schappij, 489
 Putte, G. v.d., 243, 289, 321, 358, 412, 578
 Quack, H.P.G., 148, 151, 338
 Queensborough, 40
 Quispel, (voorz. ANTimB), 195
 Raad, J.J. de, 275, 282, 377, 241, 424, 913
 Raalte, E.E. v., 306-7
 Raalte, G.R.E. v., 273
 Raalte, D.L.H. v., 51
 Raalte, H.L.M., 362
 Raalte, Jos. v., 42, 51, 65, 81, 107, 110, 112-4, 136, 142, 222-3, 226, 229-30, 234, 263-4, 271, 273, 294, 296-8, 300, 307-8, 393, 411, 458, 444, 449
 Raalte, L.E.M. v., 491
 Raamsdonk, J., 345
 Rademaker, A.C., 230, 236
 Radersma, J., 545
Radicaal Weekblad, 119-20, 139
 Rapaillepartij, 418
 Ratelband, M.J., 133
 rationalistisch onderwijs, 332
 Ravachol, 26
 Ravesteyn, W. v., 320, 409, 420
Recht door Zee, 75-6, 503
Recht voor Allen, 81-2, 85, 90-2, 108-10, 118-9, 123-5, 132, 138, 140, 157-8, 164, 166, 169, 174, 176, 186, 304
 Redeker, Anna M.J., 541
 Ree, N.J. v.d., 230
 Reens, A.M., 168, 327, 327
 Reesse, J.C., 107
 Regout (minister), 593
 Regt, A. de, 181-2
 Reid, A., 21
 Reissig, H., 305
 Religieus Socialistisch Verbond, 437
 Remscheid, 31, 464
 Rengs, kapelaan E.P., 343
 Renzsch, W., 21, 29
 Rerum Novarum, 131, 151, 176, 184
 Reus, C., 445, 944
 Rev.-Soc. ArbeidersPartij, 448
 Rev.-Soc. Partij, 448
 Rev.-Soc. Vrouwenbond, 383, 849, 889
 Reijndorp, B., 558
 Rhooen, 272
 Ribbing, S., 165
 Ridder, J.M. de, 214
 Ridder, W. de, 315
 Ridderkerk, 492
 Ridley, F.F., 27
 Rietman, W., 479
 Righart, H., 95, 99
 Rijn, 38
 Rijnders, G., 501, 553
 Rijssen, 337
 Ripper, Jack the, 349
 Ritthem, 46, 381
 Robertson, P., 31, 485-6
 Robijns, M.J.F., 60
 Roergebied, 28
 Roest, M.P., 490
 Rolfes, N.J., 527
 Roller, A., 495
 Romeijn, C. (SDAP-Middelburg), 256, 511
 Romijn, A., 63
 Romijn, C., 195, 215
 Romijn, D., 376, 402, 429, 431-2, 482
 Rommerts, O., 68
 Roo, J.J. de, 118, 130, 460
 'Het roode achterlicht', 262
 De Roode Bioscoop (SDAP), 928
 Roode Kruis, 352-3
 Roode VakverenigingsInternationale (RVI), 421, 889
 Roodhuyzen, A., 243, 258
 Roodveldt, M.L., 431, 909
 Rooij, F.N. de, 269
 Rooij J. Dzn, G. de, 432
 Rooij, W. de, 407, 448
 rooms-katholieken, 227, 245
 R.K. armbestuur, 452
 R.K. Bond v. bakkers en cacao-arbeiders etc., 380
 R.K. Bond v. handels-, kantoor- en winkelbedienden, 442
 R.K. Jonge Garde, 245
 R.K. Jongeliedenver., 245
 R.K. Kerk, 55, 75, 97, 108, 133, 248, 342, 345, 443, 456
 R.K. kiesvereniging, Middelburg, 290, 306-7, 493
 R.K. kiesvereniging, Vlissingen, 452, 493, 621, 747
 R.K. Kleermakersbond, 442
 R.K. StaatsPartij, 445
 R.K. Transportarbeidersbond, 380
 R.K. vakver. v. bootwerkers, 317
 R.K. vakver. v. postpers., 317
 R.K. Volksbond, 133-4, 162-3, 178, 184-6, 201, 206, 230-3, 235-8, 245, 317, 330, 334,

- 340-2, 348, 359, 367, 380-2, 442, 459, 243,
244, 414, 463
R.K. Vrouwenbond, 444-5
R.K. Zeeliedenbond, 380
Roorda v. Eysinga, S.E.W., 177, 253, 349
Roosendaal, 35, 211, 361, 863
Rorije, A., 435, 448, 878, 927
Rosenveldt, J.A. v., 733
Rosevelt, A.R. v., 33, 35, 57, 74
Rosevelt, F.R. v., 83
De Roskam, 339
Rosseau, A., 422, 428
Rossini, G., 437
Roth, G., 161
Rotterdam, 35, 37-46, 50, 60, 113, 131, 153,
198, 213, 234, 237-8, 258, 287, 375, 378,
381, 391, 395, 406, 426, 451, 487, 491, 493-
6, 499, 206, 210, 241, 393, 581, 786, 801, 813
'Rotterdamsche Droogdok Maatschappij',
45, 491
'Rotterdamsche Lloyd', 44, 261, 368, 469-
70, 485-6, 500
Rottier, W.N., 306
Rowan, J., 488, 490, 497
Rüter, A.J.C., 109, 174-5
Ruijsch, W., 68
De Ruijter, chocoladefabriek, 37
Ruijter, M.A. de, 460
'De Ruyter', torpedobootjager, 428
Rusland, 48, 65, 78, 354, 388, 465, 980
Russische Revolutie, 387, 420, 490
Rutgers, F.L., 100, 102
Saarland, 28
Saks, J., 272
'Samen Sterk', 248, 337
Samsom, I.I., 233, 243, 323, 354
Samson, S.J., 164
Sande, A. v.d., 332, 363
Sanders, L., 545
Sanderse, C., 158
Sanderse, I., 487
Sannes, G.W., 242-3, 248-9, 256, 258, 262,
270-1, 273, 281, 287, 305, 499, 575, 580, 653
Sannes-Sannes, B., 256, 262
Sap, C.P., 782
Sauer, A., 928
Sayles, L.R., 468
Schapman, H.J.A.M., 97, 134, 184-5, 208,
286
Schaper, J.H., 355
Scheepers, J.J.D., 380, 402
Scheers, L.J., 265
Scheffer, H.J., 181
Scheijbeler, C., 83
Scheijbeler, wed., 183
'de Schelde', 29, 31-2, 37, 41-7, 49, 51, 56-8,
71-2, 74, 78, 83, 89-1, 100, 105, 108, 111, 4,
134, 137-8, 141-3, 145-7, 153, 157-8, 162,
171, 185, 187, 189-90, 193, 197-8, 200, 203,
209-13, 219, 221, 223-4, 226, 228, 230-6,
240-1, 250, 257, 259, 261, 263, 266-7, 277-
80, 282-3, 285-6, 291-2, 303, 306, 308-10,
319, 322, 329, 331, 339, 345-7, 353, 367-76,
381, 385, 387-8, 391-5, 400, 405, 407, 423,
425-30, 439, 445, 448, 451, 457, 459, 462,
466-498, 500, 507, 256, 390, 393, 508, 560,
588, 767, 778, 781, 783, 815, 874
bankwerkers, 83, 109, 157, 198, 201, 224,
303, 395-6, 419, 470-2, 481, 495, 499, 830
boorders, 83, 198, 474, 480
collectes, 110, 454, 479, 194
draaiers, 83, 110, 201, 224, 303, 392, 396,
419, 471-2, 481-2, 495, 830
electriciens, 393, 428
fraisers, 472
gieterij-afd., 92, 111, 131, 138, 197, 201-2,
223, 264-5, 470-2, 474, 479, 241, 313
hakkers en kokers, 428
afd.-ketelmakerij, 45, 164, 170, 197, 200-1,
258, 264, 336, 381, 393, 396, 471, 474-5,
480, 483, 488, 495, 830, 991
ketelmakers, 205
klinkers, 200, 217, 220-1, 253, 393, 426-9,
473-4, 481-2, 392, 393, 419, 830
koperslagerij, 263, 470, 472, 480
koperslagers, 83, 199, 472, 474, 489
leerschool, 470, 495, 1039
machinefabriek, 109, 111, 113, 138, 197-8,
201, 205, 263-4, 266, 303, 368, 395, 454,
470-1, 481-2, 393
modelmakerij, 197, 370
modelmakers, 157
nageljongens, 212-3, 220-1, 427-8
ongelukken, 110, 475-9
personeelsafd. (Bureau II), 482, 588, 1013
reparatieloods, 264, 370, 396
scheepmakers, 181, 198, 202, 470, 488, 830
afd.-scheepsbouw, 109, 138, 197, 206,
221-2, 263, 303, 392, 396, 427, 470, 481-2,
495, 772, 1007
schilders, 197, 393, 474
sjouwers, 83, 138, 143, 145, 157-8, 164,

- 198, 396, 487, 830
 slijperij, 370, 480
 smederij, 138, 197, 264, 495
 tegenhouders, 427-8
 timmerafdeling, 197
 voorslagers, 474
 vormers, 83, 92, 157, 158, 236, 253, 470, 475
 ziekenfonds (bedrijfs), 110-2, 479, 564
 ziekenfonds (onderlinge), 111, 427, 454, 480, 195
 'De Schelde', werkliedenver., 104-5, 107-8, 137, 140, 162-3, 200, 206, 228, 265, 326, 340, 195, 228
 'Scheldekas', 366-76, 393, 397-9, 419, 776
 Schelven, A.A. v., 763
 Schelven, B. v., 102
 Schendelen, M.P.C.M. v., 96
 Schenk, A.R.J., 63, 84
 Schepers, J., 365
 Schermerhorn, N.J.C., 283, 327, 406-7, 409
 Scherpenisse, 403
 Scherpschuttersver. 'Vlissingen', 135, 461
 Scheveningen, 48
 Schiedam, 358, 427, 429
 Schiermonnikoog, 149
 Schiet- en tooneelver. 'Onder Ons', 461
 Schiffer, F.H., 67
 Schilder, K., 327
 schilders, 145, 158, 190-1, 195, 198, 236, 240, 252, 262, 267, 378, 380, 790, 884
 Schildersgezellenbond, Int./Ned., 195, 214, 241, 377
 Schildersgezellenbond-afd. Middelburg, 310, 386
 Schildersgezellenbond-afd. Vlissingen, 310, 367, 425, 485, 627
 Schmelzer, B.J.N., 432, 914
 Schöffers, I., 96
 Schomerus, H., 481
 Schook-Haver, Th., 156
 Schoorl, 205
 Schoot Uiterkamp, A., 260
 Schorer, L., 142, 144
 Schotel & Van Loon, Fa, 322
 Schoterland, 322
 Schouten, J., 236
 Schrier, D., 158
 Schultze-Delitzsch, F., 68, 73
 Schumann, M., 20-1, 466-9, 471, 473, 480, 499
 Schumann, R., 436
 Serooskerke, 46, 124
 Servië, 352
 Seymour, A.C., 241, 275, 330, 486
 'Sibajak', 469
 Sibmacher Zijnen, ds, 456
 Siegel, A., 456
 Siegers, P.J., 432
 Siemelink, ds Th., 308, 406
 sigarenmakers, 158
 'Sindoro', 261
 Sinke, C., 667
 Sinke, Jan (VBB), 310
 Sinke, J. (Middelburg), 142, 147
 Sinke, P., 131, 158, 181, 201, 207, 220, 278-9, 375, 571
 'St Caecilia', 133, 340
 'St Elizabethvereeniging', 317
 'St Eloy', 185, 201, 221, 232, 237, 265-6, 280, 292, 317, 370, 380, 394-9, 426-9, 833
 sinterklaas, 160, 336-7, 364, 927
 'St Joseph', woningbouwver., 442
 St Joosland, 46, 117
 St Laurens, 46
 St Martha-ver., 442
 'St Martinus', 342
 St Michaels-Actie, 445
 St Petersburg, 465
 St Philipsland, 83
 'St Quadratus', 341, 702
 'St Raphaël', 236, 380
 'St Thomas v. Aquino', 318, 382
 Sistermans, A., 928
 Sitsen, H.A., 68, 70-1, 103
 slagers, 236
 'Slamat', 469
 Slicher v. Bath, B.H., 64
 Slikke, J.E. v.d., 319
 Slikkerveer, 110
 Sloe, 35
 Sloedam, 35
 Sluijs, I. van, 365
 Sluijs, P. van, 365
 'Sluit Schiedam!', 163, 348
 Sman, kapelaan J. v.d., 388-9
 smeden, 83, 187, 830
 Smeenge, C., 228
 Smeenk, C., 323
 Smit, Arie, 41-2, 44, 47-8, 54, 62-3, 100, 125, 134, 291, 411, 451, 487, 492, 68, 178, 251

- Smit, A. de, 275
 Smit, mr Jan, 46, 221, 223, 230, 263, 265, 270, 277, 284, 291, 292, 369, 371-3, 385, 388-9, 393-4, 475, 482, 488-9, 495-6, 442, 443, 775, 776, 781, 782, 786, 811
 Smit, dr J.M., 117-8
 Smit, J.W. (Agitator), 660
 Smit, P. de, 303
 Smits, A.W., 308
 Smitt, dr A.P., 391, 437
 Sneek, 139
 Sneevliet, H., 448
 Snellen, ds A., 69-70, 72, 103, 128
 Snieders, A., 341
 Snijders, Herman, 127, 148, 169, 243, 438, 456, 511
 Snijders, J.H., 511
 Snoep, C., 280, 348, 396
 Sociaal-Democratische ArbeidersPartij (SDAP), 26, 97-8, 168, 170, 175, 181, 194, 204, 216-7, 235, 239-40, 242-3, 246-9, 251, 253, 255-8, 260, 262, 266, 277, 279, 281, 284-5, 287, 290, 296, 300, 304-6, 318-21, 323, 334, 355-6, 365-6, 381, 383-4, 386, 388, 405, 410-1, 415, 437, 450, 457, 461, 503, 505-6, 509, 490, 494, 506, 511, 515, 565, 576, 622, 625, 733, 858, 860
 SDAP-afd. Aardenburg, 500
 SDAP-afd. Middelburg, 243, 255-8, 260, 271, 273, 275, 281, 304, 411, 417, 435, 512, 575
 SDAP-afd. Vlissingen, 259-62, 268, 270-3, 281, 284, 287, 294-303, 305, 307-9, 311-2, 316, 319, 324-5, 331-2, 336-7, 339, 341, 348, 351, 356-64, 378, 384, 387-8, 390, 412-3, 416, 418-9, 435-41, 442, 444, 448, 546, 555, 576, 601, 610, 627, 844
 Sociaal-Democratische Bond (SDB), 82, 108-9, 113, 116, 118-9, 122, 126, 130-1, 138-9, 144, 156, 158, 164, 166-7, 174, 178-9, 216, 240, 296, 859
 SDB-afd. Middelburg, 124, 138, 163, 214, 352
 SDB-afd. Vlissingen, 108-9, 113, 124, 131, 137-8, 143, 157, 163, 165-8, 178-9, 184, 186, 304, 212, 295, 297, 300, 321
 Sociaal-Democratische MilitairenBond, 157
 Sociaal-Democratische Partij (SDP), 252, 319-20, 365, 409-10, 420, 596, 650
 Sociaal-Democratische Partij, afd. Vlissingen, 319, 321, 323
 Sociaal-Democratische Ver. (landelijk), 82, 138
 Sociaal-Democratische VrouwenClub (SDVC), 262, 281, 304, 337-8, 358, 364, 927
 socialisatie, 412, 859
 Socialistenbond, 167, 169, 179-81, 257, 450
 Socialistenbond, afd. M'brg, 168, 170, 180
 Socialistenbond, afd. Vlissingen, 164, 167-70, 180, 206-7, 304
 Soc. Jongeliedenbond, 239, 241, 287, 353
 Soc. Partij (SP), 409-19, 421-2, 860, 861, 865, 875, 878
 Socialistisch Leesgezelschap, 549
 Soelen, P. v., 158
 Soep, A.B., 323
 'Soerabaja', 44
 Soetbroodt Piccard: zie Piccard
 'Soli Deo Gloria' (jongeliedenvereniging), 149
 Sommeling, C.E., 111, 197, 481, 1025
 Son jr, J. v., 199
 Son sr, J. v., 83, 108, 110
 Sondagh, H., 158, 193, 195
 Sorel, G., 173
 Sorel, H.Ch.V., 394, 396, 411-2, 419, 767, 781
 Souburg, 46, 70, 140, 159-60, 296, 316, 342, 345, 349, 358, 361, 375, 381, 384, 389, 405, 434, 445, 491, 493, 595, 770, 829, 872, 917, 942
 Sozialdemokratische Partei Deutschlands (en voorgangsters), 66, 161, 248, 288, 354-5, 438, 48, 135, 299, 502
 Spanjaard, J., 212
 Spanje, 283, 341, 465, 402
 Spanning, F.J.G. v., 427-30, 441, 497, 905
 'Sparta', 702
 Spiekman, H., 287, 378, 575
 spiritisme, 175, 444
 Spoorwegver., 196, 206, 217
 spoorwegverenigingen, anti-soc., 476
 Sprenger, F.G., 142
 Sprenger, Jeanne, 324
 Springer, F.H., 303
 de staat, 41, 43, 85, 95, 98, 112-3, 115, 121, 136-7, 143, 146, 152, 186, 193-4, 204, 206, 209, 215, 218, 226, 231, 235, 243, 249, 251, 292, 296, 298-9, 312, 357, 367, 384-5, 409, 418, 420, 423, 432, 446, 453-4, 464, 503, 508-10, 121, 199, 319
 Staats, A.J., 70, 104, 105, 118

staatslote
 Staatsspo
 307
 Stad, J. v.
 Stad Jbzn
 224, 264,
 578
 'Stadt Ni
 Standaard
 Staverma
 478, 742
 Stecher,
 306, 308
 'Steeds V
 272
 Steenkol
 Stegeng
 Steketee
 Sterk, P.
 Sternhei
 Sterring
 Steur, Jo
 Steutel,
 Stevenin
 Stevenin
 Stevenin
 Stijgers
 Stofkop
 Stofkop
 Stofkop
 stokers
 Stolk, J.
 Stollbe
 Stoom
 Stoom
 Stoom
 37, 39-
 135, 11
 344, 34
 766, 7
 'Stoek
 Streef
 'Strev
 382, 8
 De St
 Stuart
 Stuart
 stuka
 Stuart

- staatsloterij, 306
 Staatsspoorwegen, 40, 83, 217, 259, 303-4, 307
 Stad, J. v.d., 578
 Stad Jbzn, P. v.d., 47, 113, 137, 163, 166-8, 224, 264, 316, 332, 203, 221, 224, 322, 335, 578
 'Stadt Nieuport', 108, 189
 Standaard, M.J., 104
 Staverman, A., 297-9, 321, 390, 411-2, 416, 478, 742
 Stecher, J.A., 199, 220, 222-3, 230, 257, 275, 306, 308, 459, 437, 445
 'Steeds Vooruit', slagsgesellenver., 262, 272
 Steenkolen Handelsvereniging, 38
 Stegenga, ds., 444
 Steketee, Chr., 315
 Sterk, P.J., 131, 157, 159, 167, 240
 Sternheim, Jo., 437-8, 441
 Sterringa, J., 323
 Steur, Joh. v.d., 322
 Steutel, F., 926
 Steveninck, A. v., 196, 210-1, 283, 388
 Steveninck, Bram v., 687
 Steveninck, J. v., 667
 Steveninck, P. v., 487, 571
 Stijgers, H.F., 100
 Stofkoper, B., 234
 Stofkoper, L.A., 318
 Stofkoper, N., 491
 stokers, 83, 216-9, 229
 Stolk, pastoor L., 232
 Stollberg, Auguste, 167, 322
 Stoomtram 'Walcheren', 212
 Stoomvaartmaatschappij 'Nederland', 486
 Stoomvaartmaatschappij 'Zeeland' (SMZ), 37, 39-40, 44, 48, 51, 56, 58, 63, 83, 133, 135, 185, 205, 216-9, 229, 273, 317, 323-5, 344, 367, 381, 391, 408, 424, 458-9, 552, 766, 767, 801, 861
 'Stork', 370
 Streefkerk, P.F., 241, 522
 'Streven naar Verbetering' (synd. bakkers), 382, 889
De Strijd voor Algemeen Stemrecht, 124
 Stuart, C.A. Verrijn, 292
 Stuart, E.G., 35
 Stuart, J.M., 295
 stukadoors, 191, 267
 Sturm, J.A., 304, 337, 436, 439, 611
 Stuurman, S., 95-8, 456
 Sunderland, 189
 Suyver, H., 998
 Swalp, C., 114, 200
 Sybrandi, G.J., 243, 490
 Synd. Fed. v. Metaalarb., 220, 425-30, 448
 'tachtig plagen', 56-7, 187, 495, 79
 Tak v. Poortvliet, J.P.R., 131, 165
 Tak, P. Dumon, 354
 Tak, P.L., 98, 238, 247
 Talma, A.S. (latere minister), 126, 134, 138, 148, 150-5, 157, 163, 178, 185, 187, 208, 227, 232, 258, 305, 313-4, 343, 379, 451, 455, 511, 286, 292, 294, 295
 Talma, A.S. (ds. neef vorige), 455
 Taylor, F.W., 490
 Teesink, A., 369
 Teichmann, E., 335
 Teije, C.W. ten, 260
De Telegraaf, 388
 Tempel, J.v.d., 215
 Terneuzen, 35, 117-8, 120, 168, 190, 234, 239, 209, 235, 423
 Terwoert, P.J., 248
 Terwoert, dames (inwendige zending), 443
 Teunis, G.A., 928
 Teunisse, pater, 341
 'Thalia' (toneelver.), 194, 326
 theosofen, 175, 383, 444, 806, 851
 Theunissen, P.P.J., 267-70, 541, 545
 Thienpond, Ph.J.J., 143
 Thijssens, W., 234-5, 238, 261, 389, 471
 Tholen, 127, 232
 Thomas, C.F., 191
 Thomass, J.J., 83, 138, 143, 145-7, 223, 271
 Thompson, E.P., 21, 23
 Thomson, G.P., 229, 238
 Tichelman, B., 244
 Tichelman, H.J., 273, 298-301, 319, 339, 359-60, 362, 391, 412-3, 457, 654
 Tideman, B.J., 44, 487
 Tielrooy, P.C., 194
 Tijn, Th. v., 18-9, 22, 60, 64, 453, 463, 468, 503
 Tilburg, 183, 482
 timmerlieden, 145, 187, 191-2, 194, 198, 231, 236, 267-70, 322-3, 376, 399, 419, 433-4, 499
 'Tjisondari', 473
 Tocqueville, A.C.H.M.C. de, 126
De Toekomst (Middelburg), 158-60, 165-6,

- 169-72, 174, 176, 178, 186, 192, 211, 213,
223, 231, 234, 240-1, 243, 246-51, 257, 261,
264, 269-70, 273-4, 276-7, 280, 282-3, 295,
311, 329, 331, 337, 361, 365-6, 408-9, 416,
423, 452, 460, 473, 475, 479-80, 484, 352,
435, 444, 558, 764, 801
De Toekomst (Den Haag), 75
Tolstoj, L., 169-70
Toornstra, K., 383, 806
Torenbeek, R., 244, 313
Touburg, J.M.H., 219
Toulouse, 464, 73
Touraine, A., 20-1
T.O.V.I.D.O. (accordeonorkest), 853
Toynbeewerk, 148, 314, 336, 349, 693
Treub, M.W.F., 366-7, 385
De Tribune, 319-21, 364, 649
Triebels, M., 392
Troelstra, M.P., 106-7, 129, 195
Troelstra, P.J., 106, 168, 174, 194, 240, 247-
8, 271-3, 321, 355-6, 387-8, 391-2, 399, 442,
575, 892
'Troost in Nood', 353
Turkije, 78
Tusveld, J., 164
Twente, 131, 183, 280-1, 284
typografen, 379
'Uit het Volk - Voor het Volk' (Middel-
burg), 68, 72-3, 109, 114, 183
'Uit het Volk - Voor het Volk' (toneelvere-
niging), 326-30, 337, 340, 348, 350, 407,
436, 441, 444, 451, 457
'Uitspanning en Inspanning' (voetbalver.),
461
'Uit Voorzorg' (timmerliedenziekenfonds),
268
Unen, A.L.A. v., 107, 136, 146-7, 458
Unger, W.S., 438, 758
'De Unie' (kiesvereniging), 120
Unie 'School en Evangelie', 244
'Unitas', 105, 128, 305, 388, 457-9
Utrecht, 149, 217, 422, 493, 499
Vaate, A.W. v.d., 913
Vader, C., 827
Vader, N.J., 404
Vader, W., 545
Valeton jr, J.J.P., 152
Vastenoud, J., 169
Veenstra, A., 334
Veen, Jos. v., 382
Veenhuizen, 171
Veer, J.K. v.d., 138-40, 142-7, 150, 152, 156-
61, 163-75, 178-80, 234, 245, 251, 274, 335-
6, 338, 350, 450, 457, 499, 504, 261, 262,
268, 296, 322, 323, 328, 331, 338, 344, 352
Veere, 46, 73
veiling v. groenten, 39, 300, 358, 750
Velde, C.A. v.d., 316, 481, 487, 496
Velde, F. v.d., 47
Veldhuis, C. te, 205
Venlo, 41, 77, 236
Ventevogel, M.P., 407, 441, 853
Ventevogel, P., 158
Verburg, M.C., 53
Verdi, G., 437
Verdoorn, J.A., 64
Ver. 'Art. 188 der Gemeentewet', 439
Ver. 'Gemeenschappelijk Grondbezit', 431
Ver. tot verbetering v. volkshuisvesting, 57,
291, 310, 315
Ver. tot bev. v. h. chr. ond. in Vlissingen,
244
Ver. v. Arb. Radio Amateurs (VARA), 439,
929
Ver. v. het minder marinepersoneel, 259
Ver. v.h. minder pers. v.d. betonning en ver-
lichting der loodsdienst, 262
Ver. v. spoor- en tramwegpersoneel, 262,
272, 281, 284
Ver. Vincentius à Paulo, 100, 108, 341-2,
343-5, 443, 452, 456, 78, 168, 243, 938
Ver. voor Alg. Ontwikkeling, 442, 444
Ver. v. chr. dienstboden, 442
Ver. voor Bijzonder Lager Onderwijs op
Gereformeerde Grondslag, 149
Ver. voor Volksvoordrachten en Volksver-
maak, 68-70, 72, 80, 92, 106, 108, 125, 136,
314, 437, 450, 457
Ver. voor Vreemdelingenverkeer, 48
Verenigde Staten, 29, 41, 65, 173, 205, 438,
465, 469, 505
Verhage, W., 265, 275, 285-6, 507, 565, 778
verkiezingen, 118, 121, 123, 138, 150, 165,
227, 270, 306-8, 380, 387, 409-10, 416-8,
444, 451, 610, 617, 620, 621, 860, 878
Verkroost, W.M., 236, 238, 476
Verlichting, 76, 89, 503
'Vermaak door Oefening', 61, 70, 72
Vermaas, J.P., 321, 412
Vermeer, A., 343
Vermeer, C.C., 68
Vermeulen, J., 375, 383

Verne, J.
Verspoo
Vetterli
Visch, F.
Visser, J.
Visser, J.
Visser, J.
visserij
Vitrite,
Vivaldi
'Vlaam
Vlaand
Vlaand
Vlaand
Vlieger
Vlieger
'Vlissin
Vlissin
(VBB)
237, 4
Vlissin
(VBB)
323-4,
414, 4
Vlissin
Vlissin
65-7,
176, 1
272, 2
352, 3
433, 4
Vlissi
derij,
'Het
340
'Vliss
Vlissi
'Vliss
Voer
844
voet
Voge
'De
'De
323-
'De
Het
De
Voll
Het
444

- Verne, J., 173
 Verspoor, M.C., 851
 Vetterli, R., 484
 Visch, H., 195, 215
 Visser, K. (SDAP), 435, 549, 733
 Visser, K. de (Patrimonium), 176
 Visser, L. de, 416
 visserij, 35
 Vitrite, N.V., 469, 500
 Vivaldi, A., 436
 'Vlaamsch Volkstoneel', 439
 Vlaanderen, 75, 80, 353
 Vlaanderen, Chr. v., 259, 260, 262
 Vlaardingen, 205
 Vliegen, W.H., 98, 271, 280, 338-9, 505, 509
 Vlieger, J. de, 176
 'Vlissingen Vooruit', 48, 235, 318
 Vlissingsche BestuurdersBond (NAS)
 (VBB), 206-7, 214, 217, 230-1, 233, 235,
 237, 459
 Vlissingsche BestuurdersBond (NVV)
 (VBB), 272, 278, 281, 290, 298-9, 309-11,
 323-4, 348, 356-9, 361, 364, 367, 377-9, 381,
 414, 435-7, 439, 758, 918, 940
 Vlissingsche Burgervereeniging, 189
Vlissingsche Courant, 31-2, 42, 47, 55, 61,
 65-7, 70-1, 80, 91, 125-6, 132, 140, 162, 164,
 176, 190, 194, 207, 210-1, 218, 226, 235-6,
 272, 277, 283, 304, 327, 329-30, 335, 337,
 352, 382, 387, 408, 437-9, 461, 477, 34, 108,
 433, 435, 474, 490, 766, 780
 Vlissingsche Mineraal- en AsphaltRaffina-
 derij, 47
 'Het Vlissingsch Spoorweg Mannenkoor',
 340
 'Vlissingsche Orkestvereniging', 437
 Vlissingsche Turnvereniging, 461
 'Vlissingsch Mannenkoor', 70, 72, 461, 108
 Voetbalcombinatie 'Vlissingen', 441, 461,
 844
 voetbalver. 'Vlissingen', 461
 Vogel, L., 49
 'De Volharding' (bakkerij), 137, 147
 'De Volharding' (vakbond zeelieden), 310,
 323-4, 381, 801, 844
 'De Volharding', wasserij, 47, 211, 316
Het Volk, 256-7, 260, 302, 515, 552, 930
De Volksbanier, 380, 442
 Volksbond tegen Drankmisbruik, 347-8
Het Volksdagblad, 25, 181, 196, 277, 283,
 444, 522
 De Volkspartij, 109, 117-9
De Volksstem, 118-20, 460, 213, 216
 'De Volksstem' (koor), 304, 331, 336-7,
 340, 351, 436, 438-9, 442, 922, 927
De Volkstribuun, 261
De Volkswil (Gent), 79, 80, 82, 90-1, 503,
 130
De Volkswil (Hulst), 354
 Volney, 333
 Vondel, J. v.d., 439
 Voo, B.P. v.d., 323
 Voogd, C. de, 247-8, 330
 Voorde, W. v.d., 897
 Voorhoeve, C.L., 244, 455, 458, 294
 'Voor ons en voor u', 81-94, 108
 'Vooruit' (coöperatie Middelburg), 275,
 549, 555
Voorwaarts, 254
 Vorrink, Koos, 437, 440
 Vorst, H.J. v., 334, 336
 Vos, F. de, 74
Vrede, 170
 Vreeburg, K., 889
 Vreeswijk, A. v., 135
 Vriendenkring' (R.K. toneelvereniging),
 340-1, 922
De Vrijdenker, 406, 445, 697
 Vrijdenkerspartij, 416
De Vrije Socialist, 181, 248, 375, 448
 vrije socialistenvereniging Middelburg,
 276, 283, 366
 vrije socialistenvereniging, 181, 276, 283,
 324, 366, 405, 849
 'De Vrije Zangers', 331, 336, 348
 Vrijheidsbond, 417
 Vrij-Liberalen, 618
 Vrijmetselaarsloge 'L'Astre de l'Orient',
 77, 125, 128, 133
 Vrijmetselarij, 77-8, 85, 107
 Vrij-soc. vrouwenvereniging 'Vooruit-
 gang', 360, 383, 405
 Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB),
 228, 234, 243, 410, 416, 438, 451, 595, 596,
 612, 618, 646
 VDB-afd. Vlissingen, 273, 289, 295, 306,
 308-9, 357, 411
 Vrijzinnige Jongeliedenbond, 308
 Vrijzinnige Propagandaclub, 243, 306
Vrijzinnig Weekblad, 308
De Vrouw, 156
 vrouwenemancipatie, 149, 156, 164, 184,

- 207, 296, 297, 612
 Vrouwenpolder, 73
 Vuyk, L., 197, 261
 Vuyst, J. de, 295, 718
 Vijgeboom, ir, 874
 Waal, D. de, 83, 88
 Waal, H.C. de, 337
 Waasdijk, A. v., 329
 Waerden, Th. v.d., 471
 Wagenaar, Joh., 437
 Wagenaar, ds L., 316
 Wal, P.H. v.d., 327, 335
 Walcheren, 39, 48-9, 51, 73, 78, 120, 198, 239, 306, 353, 492, 216, 222, 393
 'Walcheren', N.V. Bouw- en Exploitatie-
 maatschappij, 914
Walchersche Courant, 243, 317, 490
 Wansink, D.H., 109, 174-5, 178
 Wanst, C.F., 401, 827
De Wapens Neder, 697
 warm eten verstrekken, 229, 299
 Warren, J., 209, 712
 Wasch, K., 319, 650
 Wattel, W., 312, 316, 379
 Weel, C. v.d., 255-6
 Weerd, M. de, 143
 Wegeling, Joh., 379, 176
 Wehrens, D., 295, 366, 718, 764, 870
 Weijer, C.L. v.d., 304
 Weijermans sr, J., 212, 334, 662
 Weijermans, P., 83
 Wels, P. Forbes, 103
De Werker, 78-9
 werkloosheid, 142-3, 145-6, 150, 152, 171, 190, 194, 214, 220, 231, 233-5, 240, 305, 356, 367, 372, 385, 391, 414-6, 418-20, 431-2, 448, 451, 765, 767, 776, 875, 882
 Werklozen Actiecomité, 415
 Werkmansvereniging, Middelburgsche, 73, 91, 105, 185, 457, 413
 'De Werkmansvriend' (muziekvereniging), 105, 162
 'Werkspoor', 370, 392
 werktijden, 111, 153-4, 190, 200, 202, 204, 216, 221, 232-3, 240, 263-5, 346, 367, 373-4, 391-4, 399-400, 407, 425-7, 433, 474-5, 409, 824, 871, 998
 werkverschaffing, 108, 143, 146, 231, 374, 391, 414-5, 419, 448, 188, 464, 471, 883
 Werner, W.F., 234, 374
 Wesseling, H.C., 393
 Westen, G. v., 458, 928, 968
 Westkapelle, 118, 123, 159, 270, 316, 638
 Wetselaar, H., 426-7, 943
 Wever, J., 897
 Wibaut, F., 34, 37, 61
 Wibaut, F.H.J., 146, 230
 Wibaut, F.M., 34, 74, 120, 122-3, 129, 130, 148, 238, 247, 256-8, 262, 271, 275, 281, 284, 298, 355, 457, 460, 511, 278, 328, 331, 511, 525, 554, 566, 575, 623
 Wibaut-Berdenis v. Berlekom, M., 248
 Wichers, A.J., 456
 Wijnkoop, D.J., 252, 319, 321, 388, 409, 420
 'Wij streven naar vooruitgang' (metselaars), 196, 209, 322
 Wildeman, 166
 Wilhelmina, prinses/koningin, 125, 135, 140, 148, 176
 'Wilhelmina' (SMZ), 801
 Willem v. Oranje, Prins, 34
 Willem III, 37, 44, 66, 69, 105, 125, 137-8
 'Willem Barends', 118
 'Willem Ruijs', 44, 469
 'Willen is Kunnen', 32, 422, 430-4, 913
 Williams, R., 21, 161, 174
 Wiltink, N.L., 925
 'Wilton-Fijenoord', 486, 491
 Wink, P.M., 249, 251
 Winkelman, W.L., 357, 975
 Winnepeninckx, Marie, 944
 Wintgens, E., 478
 Wintle, Michael, 30, 163
 Wispelweij, Fa. (Zwolle), 278-9
 Wisse, G.L., 322, 375, 381, 405, 480
 Witt Hamer, zie: Hamer, M. Jac. de Witt
 Witte, Jacob de, 108-9, 120, 137-8, 157-8, 168, 276, 304, 458, 189, 217, 224, 300
 Witteveen, F.S., 293
 Wittop Koning, M., 778
 Woelderen, C.A. v., 40, 43-4, 47, 689, 401, 411-2, 439, 864
 Woelderen, C.L. v., 217-8, 431, 435
 Woesthoff, G., 132, 186
 Wolbers, J., 138
 Wolders, G., 262, 572
 Wolf, ds (Axel), 149
 Wolff, Betje, 112
 woningonderzoek, 136, 147, 178, 188, 230, 293, 251, 458
 Wouterse, A., 193, 431
 Yerseke, 190, 262

Zaamslag, 74
 Zaandam, 411
 't Zand (bij Middelburg), 46, 217
 'Zeeleeuw', 216, 225
 Zeeman, P., 375, 383
De Zeeuw, 339
 Zeeuw, D.A.P. de, 235, 34
De Zeeuwsche Metaalbewerker, 309-10, 626
 Zeeuwsche Propagandaclub voor Alg. Kies- en Stemrecht, 116-20, 122, 216
 'Zeeuwsche Stoomvaartmaatschappij', 40
 Zeeuwsche Volkspartij, 123-4
 Zeeuws-Vlaanderen, 43, 127, 271, 445, 216
 zeevaartschool, 291, 293, 495
 Zegelaar, P., 384
 Zeijger, Ch., 83
 Zelm, J.G. v., 381
 Zetkin, K., 354
 ziekenhuis, 'Bethesda', 443
 ziekenhuis, gemeentelijk, 317, 414, 443, 452
 ziekenhuiskwestie, 940
 ziekenhuis, 'St Joseph', 317, 443
 Zierikzee, 42, 55, 117, 423, 790, 860, 862, 957
 'Zingen en Strijden', 282, 330-1, 675
 Zomeren, Jan v., 196, 209-13, 216, 218-9, 228, 401, 387
 Zoutelande, 123
 Zuid-Afrika, 212
 Zuid-Beveland, 445
Het Zuiden, 102
Zuiderkerkbode, 148, 150
 Zuid-Holland, 83, 259, 492
 Zuidzande, 332
 Zuilen, 99
 Zwahr, H., 24, 28-9, 84, 507
 Zweden, 28, 245
 Zwet, G. v., 199, 219, 220, 331-2
 Zwitserland, 355
 Zwolle, 140, 278

Dat men thans in zijnen naam de band reikt aan de verdrukters om het volk in druk en ellende te houden, bewijst hoe men van hem een karikatuur heeft gemaakt. Hoe hemelsbreed verschildt het optreden van Jezus met dat der geestelijken van thans. Bewoog hij zich uitsluitend onder de armen en misdadigen, zij scharen zich niet hierom der de lui die het "zijlk der aarde" bezitten. Had Jezus de rijken tegen zich, zij hebben de rijken op hun hand. Dit nu is te verklaren. De geestelijken bewijzen de rijken onschatbare diensten. Immers, zoolang zij de onge-rechtigdheden der rijken ontzien en 't arme volk tevrede houden, lijfzaamheid en bemating voorpreken, zoolang kunnen de rijken onbezorgd leven op kosten des volks.

Zoolang de geestelijken doorgaan de oogden des volks naar boven te richten, zoolang kunnen de rijke schobbejakken hier beneden on-gemerkt hunne brandkasten vullen met het-geen ze 't volk ontzien!

Zoolang men de armen een berg van rijst-pap hiernaals blooft, zullen zij zich tevre-den blijven stellen met een droogen brood-korst hier beneden, waardoor de rijken des te meer kunnen genieten.

Zeker, de predikanten bewijzen de rijken onschatbare diensten en al beweert Talma het tegendeel, wij zien dagelijks dat zij alinke steunpillaren voor de geldzakkerschap zijn. Waar is de predikant die op den kansel de rijken een aanklacht naar 't hoofd durft te slingeren, zooals Jezus dat deed volgens Mattheus 23 : 14 :

«Wee U, gij schriftgeleerden en farizeërs, gij geveinsden! want gij vertient de kruis-munt en de komijn, en gij laat na het zwaar-sac der wet, namelijk het oordeel en de barm-hertigheid en het geloof.»

Welke predikant durft van zijn preekstoel de geldmannen woorden toevoegen als in Math. 23 : 27 : «Wee u gij schriftgeleerden en farizeërs, gij geveinsden, want gij zijt de witge-plasterde graven gelijk, die van buiten wel schoon schijnen, maar van binnen zijn ze vol doodsbeneden en alle onreinigheid» en hen te noemen «slangen» en «adderengebroeders», zooals in Math. 23 : 33?

verliezen van god Kapitaal. Zij hebben elkaar noodig, kapitaal en gods-dienst! Het eerste kan niet zonder den steun van de laatste en omgekeerd hetzelfde; broe-derij gaan beiden samen in de bestrijding tegen de sociaal-demokratie om 't volk on-dar den dlinn te houden.

Nog eens, wij vinden het verklaarbaar dat de geestelijkheid tegen ons optreedt! Wan-neer wij den baas worden, zouden zij anderen arbeid moeten verrichten dan 't voordragen van oude gedrukte preken over zaligheid en wat dies meer zij.

Maar het volk heeft geen reden, om, staande op den bodem van het christendom, ons te bestrijden. Veel eer moest zij 't omgekeerde doen. Wilde ook Jezus niet dat alle men-schen als broeders en zusters leedden?

Welu, dat is ook het groote doel wat de Sociaal-Demokratie nastreeft! Zeker, alle menschen behooren als broeders en zusters te leven. De samenleving dient één groot huisgezin te worden. Maar daarvoor is noodig dat alle menschen gelijk recht en aan-spraak krijgen op leven en genot!

Niet langer behoort de een zich te baden in overdaad en de andere zich om te wen-telen in ellende; niet langer behoort in 't andere een gezin een volle brandkast, in 't andere een ledige broodkast te staan; niet langer behoort het ene gezin kastelen met 7, 8 à 10 kamers, en 't andere kleine kroketjes te bewonen. Neen, allen broeders en zusters, allen gelijke aanspraak op de middelen om te leven; gelijke aanspraak op voeding, klee-ding en huisvesting! Zoo wilde Jezus het, zoo willen het de sociaal-demokraten!

Ja, maar de zaligheid, 't hiernaals, zeg-geen de geloovigen onder de arbeiders! Och, laten de arbeiders loch wijzer zijn-en zich daarover niet bezorgd maken! Waar-lijk, als er iemand zalig wordt, dan moet 't loch wel een arbeider zijn. Is hij niet een ploeter hij niet van vroeg tot laat, ten nutte der menscheit? Bewijst de arbeider niet onschatbare diensten aan de maatschappij? Dat alles maakt hem reeds zalig en daarbij wanneer men leeft, doet en handelt evenals het een menscheit betaamt en zooals de sociaal-demokratie het wil, dan is er waarlijk niet veel meer noodig.

En wat 't praatje van 't hiernaals, aan-geat, oeh, dat de arbeiders zich ook daarmee niet langer laten afschepen.

Men bedoelt hen een beter leven hierna-mals, om hen het ellendig lot hier beneden met kalme te doen dragen, en onderwijl mesten de rijken zich vet van 't geen het volk voortbrengt.